

२०७७

मिथ्याभिमान नाटक.

મિથ્યાજિમાન નાટક.

૨૦૭૭

કચ્છ માંડવીના ભાટિયા ઠક્કર ગોવિંદજી ધર્મશીખ્ષે,
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની મારફતે રચાવેલું.

રચનાર.

ક. દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.

અમદાવાદ.

મામાની હવેલીમાં અમદાવાદ યુનાઈટેડ પ્રીંટીંગ અને
જનરલ એજન્સી કંપની "લિમિટેડ" ના પ્રેસમાં
રણછોડભાઈ એંગારાએ. યુ. વ. સો.
સૈદીની વાસ્તે છાપી પ્રગટ કર્યું.

ઈસ્વીસન ૧૯૭૭, સંવત ૧૯૩૩

આવૃત્તિ બીજી.

કિંમત સાત આના.

~~સૂચના.~~

સૂચના.

આ નાટકની પેહેલી આવૃત્તિ છપાવવાનો હક ગ્રંથ કરીને આપ્યો હતો તેથી તેણે સન ૧૮૭૧માં ૧૦૦૦) નકલો છપાવી હતી. તેની કિંમત બાર આના રાખ્યા છતાં એક વરસમાં બધી નકલો ખપી ગઈ હતી. અને સરકારે નિશાળોમાં ઇનામ વેચવામાં આ ચોપડી પસંદ કરીછે. તેથી સરકારની તરફથી અને બીજા આહોની તરફથી માગણી થઈ હતી તેથી આ બીજી આવૃત્તિ ગુરુ ૫૦ સોસૈટીએ છપાવીછે. અને સસ્તી કીમત થવા સારૂ પેહેલી આવૃત્તિ કરતાં સાધારણ કાગળો અને સાધારણ પુસ્તકો રાખ્યાં છે; કે નેથી ગરીબ માણસથી પણ વેચાતી લઈ શકાય.

શ્લોક.

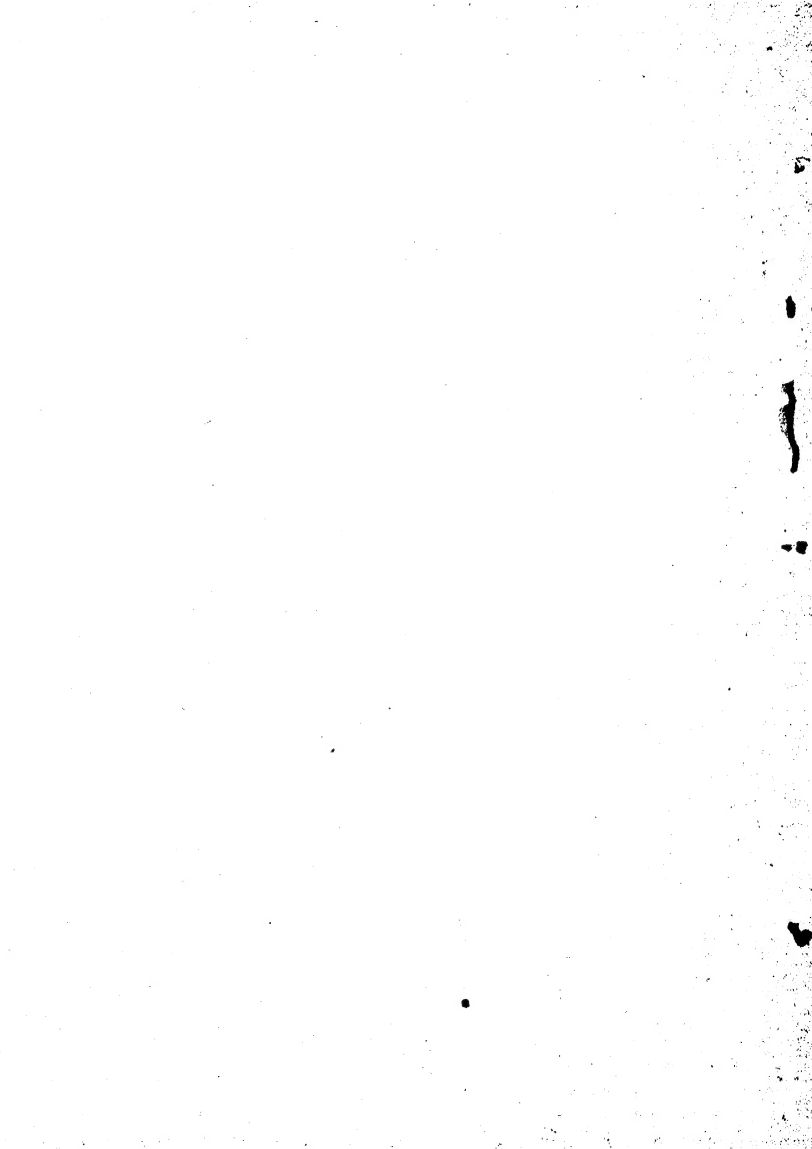
નાના પાત્રમયં પ્રૌઢં, વિચિત્રં વિશ્વનાટકમ્;
યેનેદં સરસં સૃષ્ટં, પાતુ નઃ પરમેશ્વરઃ ૧

અનુક્રમણિકા.

આખર.

પૃષ્ઠ.

૧ પૂર્વરંગ એટલે પ્રથમ ગાવાનું પદ	૧
૨ મંગળાચરણ તથા સૂચના	૩
૩ રંગલાનો પ્રવેશ	૫
૪ જીવરામભટનો પ્રવેશ	૬
૫ બે ભરવાડોનો પ્રવેશ	૧૫
૬ આંક બીજો. રગનાથભટ સંકુટિત	૨૫
૭ ભરવાડ, ને રગનાથ ભટ	૩૨
૮ ગંગા, ને જમના	૩૫
૯ આંક ત્રીજો રગનાથ, ને સોમનાથ, જીવરામને જોણે છે	૪૧
૧૦ આંક ૪ થો. જીવરામને રગનાથનું કુટુંબ	૫૪
૧૧ ભોજન પ્રસંગ	૫૯
૧૨ ગંગાને જીવરામ, પૂર્વકથા પ્રસંગ	૬૭
૧૩ આંક ૫ મો વાધજી, ને કુટુંબ મીયાં	૭૭
૧૪ આંક છઠો સંખ્યાદિ પૂછ્યા	૮૭
૧૫ જીવરામને ચોર લઈ જાય છે. “ચોર્ય પ્રસંગ”	૯૬
૧૬ આંક ૭ મો ફોજદારી ધનસાફ	૧૦૩
૧૭ આંક ૮ મો જીવરામનો મંદવાડ	૧૧૫
૧૮ વૈદ આવે છે	૧૨૦

પ્રસ્તાવના.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ચેકેટરી મેહેરબાન એમ, એચ, સ્કોટ સાહેબની તરફથી ધરવીસન ૧૮૯૯ ના ગુલા-
હના બુદ્ધિપ્રકાશમાં, ગુજરાત શાળાપત્રમાં, મુંબઈના રાસ્તગો-
ફનારમાં, સન્ડે રીવીઝમાં, ડાંડીઆમાં, સુરતના ગુજરાતમિત્ર-
માં, અને અમદાવાદના વર્તમાન પત્રોમાં એક જાહેર અખ્બર
છપાઈ, કે-

કોઈ એક પ્રકારની વિદ્યા, ધન, ગુણ, પોતામાં ન હતાં,
તે મારામાં છે, એવા દોંગ કરે, તે મિથ્યાભિમાન કહેવાય. તે
મિથ્યાભિમાન વિષે હાસ્યરસમાં નાટકરૂપી નિબંધ, બુદ્ધિપ્રકાશ
જેવડાં ૫૦ પૃષ્ઠનો પાંચ મહિનાની મુદતમાં લખી મોકલશે,
તેમાં સૌથી સરસ નિબંધ લખનારને કહમાંડવીના ઠકર, ગો-
વિંદજી ધર્મશીની તરફનું રૂ.૧૦૦ નું ઇનામ આપવામાં આ-
વશે. તે જાહેરઅખ્બર ઉપરથી આ નાટક મેં રચીને મોકલ્યું.

વાર્તારૂપે, કે સંવાદરૂપે નિબંધ લખેલો હોય, તે કરતાં ના-
ટકરૂપી નિબંધથી, તથા તેજ નાટક કરી દેખાડવાથી માણસ-
ના મનમાં વધારે અસર થાયછે. જેમ કે ચેરાપત્રક ઉપરથી
કોઈ માણસની આકૃતિનું જોઈતું જ્ઞાન થાય, તે કરતાં ફોટોગ્રાફી
છબી જોવાથી તેના ચેરાનું વધારે જ્ઞાન થાયછે. તેમજ નાટક
છે, તે ફોટોગ્રાફી છબી જેવું છે.

મિથ્યાભિમાનીના અવગુણ દેખાડવામાં હાસ્યરસજન્ય જોઈએ,
માટે નિબંધ રચાવનાર ગૃહસ્થ યોગ્યરસ પસંદ કર્યો છે. મેં

સાંભળ્યું છે કે તે ગૃહસ્થ કહના મોટા સંઘસાથે ગોકુળ, મથુરા, કાશી વગેરેની જાત્રા કરવા ગયા હતા. તે સંઘમાં, તથા તીર્થ-ક્ષેત્રોમાં ધન, વિદ્યા, અને ધર્મના મિથ્યાભિમાનીઓ તેમના જોવામાં ધણા આવ્યા. તેથી વળતાં તેમણે ધાર્યું કે અમદાવાદમાં જઈને મિથ્યાભિમાનીઓને શિષ્યામણુ લાગે એવું એક મશકરી ભરેલું નાટક સારા વિદ્વાન પાસે ધનામ આપીને રચાવું, કે જેથી લોકોનું ભલું થાય.

પછી તેણે અમદાવાદમાં આવીને એક વિદ્વાનને કહ્યું કે તમેજ સહથી સરસ પુસ્તક રચી શકશો. એવી મારી ખાતરી છે, મોટે આ ધનામ લઈને રચી આપો, પછી તે વિદ્વાને તેમને સલાહ આપી કે સોસાઈટીની મારફતે જાહેર ખર્ચે છપાવશો, તો ખુંબઈ, સુરત વગેરે હરકોઈ ડોકાણેથી સરસ નાટક લખાઈ આવશે. પછી તેણે તેમ કહ્યું.

આપણા દેશના બવાયા લોકો નાટકકર છે, તેમાં વિભત્સ શબ્દો બિલેછે, તેથી તે સારાં માણસોને જોવા લાયક નથી. મોટે સુધરેલા નાટકનાં પુસ્તકોની ગુજરાતી બાષામાં ધણી જરૂર છે.

સાહિત્યના સંસ્કૃત. તથા વ્રજબાષાના ગ્રંથોમાં નાટકનાં દસ રૂપક કલાં છે.

શ્લોક.

નાટકં સ-પ્રકરણં, ભાણઃપ્રહસનં ડિમ;

૧ ૭ ૮ ૯ ૧૦
વ્યાયોગ સમવાકારૌ વીથ્યંકેહામૃગા દશ. ૧

અર્થ — નાટક, પ્રકરણ, ભાણ, પ્રહસન, ડિમ, વ્યાયોગ, સમવાકાર, વીથી, અંક, અને ઇહામૃગ, એદ્ય. તેમાંનું આ નાટકનું ૩૫૬ પ્રહસન છે. કહ્યું છે કે “પ્રહસને કલ્પ્યમિતિવૃત્તં, પાષંઢ પ્રમૃતયો નાયકાઃ, હાસ્યરસઃ પ્રધાનં”

અર્થ — પ્રહસનમાં કલ્પિતવાર્તા, પાષંડી વગેરે પાત્રો, અને હાસ્યરસ મુખ્ય હોય.

હવે હાસ્યરસનું લક્ષણ લખું છું. સ્થાયીભાવ, વિભાવ, અનુભાવ, અને સાત્વિકભાવ. એ ચારવાનાં હોય, ત્યારેજ હરેક રસ સંપૂર્ણ થાય છે. જેમ દંપતિની રતિ, તે અંગાર રસનો સ્થાયી ભાવ છે. તેમ હસવા લાયક પ્રકૃતિ તે હાસ્યરસનો સ્થાયી ભાવ છે. અને હસવા જેવી સ્વનિષ્ટ કે પરનિષ્ટ એટલે પોતામાં કે બીજામાં અચળતા, નિર્લજ્જતા, વિકૃતવેષ, વિકૃતવાણી, મિથ્યા પ્રવચન, અંગદર્શન, મૂઠતા, દૂષણકથન, તથા છળકરણ, એટલાવાનાં હાસ્ય રસના વિભાવ છે. રસની ઉત્પત્તિનાં કારણો, તે વિભાવ કહેવાય.

હોક, નાક, કે કપોળ ચળે, અથવા દૃષ્ટિ કે માથું ઉચું નીચું થાય, તે હાસ્ય રસના અનુભાવ છે. અને

. શ્લોક.

સ્તંભ પ્રલય રોમાંચૌ, સ્વદો વૈવર્ણ્ય વેષ્યુઃ

અશ્રુ વૈશ્વર્ય મિત્યષ્ટૌ સાત્વિકાઃપરિકર્તિતાઃ ૨

અર્થ—અકડ થઈ જવું, લીન થઈ જવું, રવાટાં ઉભા થવાં, પરશ્વેવો વળે, ડોળ ફરી જાય, ધુજ છુટે, આંસુ પડે, સ્વ-રભંગ થાય, એ આઠ સાત્વિક ભાવ કહેવાય.

હાસ્યરસ ચાર પ્રકારનો છે. નેત્ર, કપાળ વિક્સે અને લગાર દાંત દેખાય, તે “હસિત” નામે હાસ્ય; અને તે ઉત્તમ છે.

નેત્ર કપોળ સંકોચાય, મધુર શબ્દ થાય. અને બધા દાંત દેખાય, તે “વિહસિત” નામે હાસ્ય, તે મધ્યમ છે.

ઉંચે શ્વેરે ખડખડ હસે ડોક વાંકી થઈ જાય, કેડ લચકાય, અને હાથ સંકોચાય, તે “અતિહસિત”

હસીને ખોલે, પડી જાય, આંસુ આવે, માથું ઝુણે, તાળી દે, તે “ઉપહસિત” એ છેલા બે પ્રકાર અધમ છે. વળી ઉત્તમ, મધ્યમ, અને અધમ જાતનાં માણસોના, ઉપર લખેલા દરએકના, ચચ્ચાર ભેદ ગણતાં હાસ્યના બાર ભેદ થાયછે.

હાસ્યમાં વિભત્સનો, ભાવ મિશ્રિત હોય તે “હાસ્યરસાભાસ” કહેવાય. એ સર્વે પ્રકારના ભેદ આ નાટકમાં છે. જે વિભત્સક્રિયા કરીને, કે વિભત્સ ખોલીને, એટલે ગાળ દઈને, કે ટુંકારા કરીને લોકોને હસાવે, તે વખાણવા યોગ્ય હાસ્યરસ નહિ પણ હાસ્ય રસાભાસ કહેવાય. અને હાસ્યરસના વખતની દૃષ્ટિનું નામ નહિ કહે છે.

આ અષ્ટાંકી નાટકમાં મુખ્ય તો, મિથ્યા દૃષ્ટિ અભિમાનનો ચિતાર આપેલો છે પણ તેમાં મિથ્યાધનાભિમાન, લેખકગુણાભિમાન, ધર્માભિમાન, વિદ્યાભિમાન, યૌવનાભિમાન કુળાભિમાન, રૂપાભિમાન, અને મિથ્યાત્તાનાભિમાન આદિકના દાખલા પણ આપેલા છે.

મારા લખવામાં ભૂલ આવેજ નહિ, એવું મિથ્યાભિમાન હું રાખતો નથી. મોટે ભૂલચુકની વિદ્વાનો પાસે માફી માગું છું હાસ્યરસના નાટકમાં પાત્રો એવાં જોઈએ કે પોત પોતાના ગુણને મળતો પોશાગ, તેવી વાણી, અને વાક્ય બોલતાં અંગના ચાળા પણ તેવાજ કરી જાણે; કે જ્યો જોનારા-એને હાસ્યરસ ઉપજે, અને પોતે તો દાંત દેખાડે નહિ. જ્યાં પાત્રોને હસવાનું લખ્યું હોય, ત્યાંજ હસે.

રસગ્રંથમાં હાસ્યરસનો રંગચેત, અને દેવ કુખરબંડારી લખ્યો છે. મિથ્યાભિમાન મોટો દુર્ગુણ છે, તેનો નાશ કરવા સાર, જે ગૃહસ્થે આ પુસ્તક રચાવ્યું, તેનો ઉપકાર સર્વે લોકોએ માનવો જોઈએ.

હરેક માણસ સર્વે પ્રકારેનું જ્ઞાન મેળવી શકે નહિ, એવા બહારી નિયમ છતાં, કેટલાક લોકો સુંઠનો ગાંગડો મળવાથી ગાંધી થઈ ખેસેછે; તે મિથ્યાભિમાની કહેવાય. સોનીથી દરજીનું કામ થઈ શકે નહિ, સોાવનું કામ તરવારથી થઈ શકે નહિ, તેમજ મોટા વિદ્વાનોએ સર્વે કળા જાણવાનું અભિમાન રાખ્યું નહિ. કેમકે જેનું કામ જ્યો થાય. કશું છે કે-

શૈલ ૧ છંદ.

સદા સોયનૂ સોયર્થા કામ થાય,
ક્રૂપાળે કહો કે કરી શું શકાય;
કરી શું શકે ધાંત્રન કામ કાન,
ધરે માનર્થી મૂર્ખ મિથ્યાભિમાન.

જેમ આ નાટકમાં કહેલો જીવરામભટ્ટ અનુષ્ઠાન કરવાને
જાને રોજ રાતે ઘરમાં પેશાને મુઠ રહે છે, તેવીજ રીતે
આ વખતના મિથ્યા ધર્માભિમાનીઓ ઉપરથી લોકોને ધર્મનો
ઢોંગ બતાવેછે. અને અંદરજાને પોલેપોલું રાખેછે. આજના
પંડિતો વિષે કહ્યું છે કે-અંતઃશાક્યા બાહિઃકૌવા સમામધ્યેતુ
વૈષ્ણવાઃ॥

અર્થઃ જાને ખુલ્લે વામ માર્ગ પાળે, લોકો દખતાં શિવની
પૂજા કરે, અને સભામાં ભાગવતની કથા વાંચવા જાય, ત્યાં
વૈષ્ણવનો વેષ રાખેછે. ને વાદ વદવામાં જીવરામભટ્ટના જેવા
વાચાળ હોય છે. તેમજ મિથ્યા ધર્માભિમાનીઓ, અને મિથ્યા
વિદ્યાભિમાનીઓ પણ જીવરામભટ્ટની પેઠે ખાલી ઢોંગ
કરીને લોકોને જણાવે છે કે—અમે ધનવાન, અમે વિદ્વાન
છીએ. પણ તે સર્વેએ સમજવું કે—છેલી બારે જીવરામની
ફજેતી થઈ, તેવીજ ફજેતી હરેક પ્રકારના મિથ્યાભિમાનીની

થયા વિના રહેતી નથી. માટે આગળથીજ સમજીને મિથ્યા ભિમાન રાખવું નહિ. સુખાત્ર માણસ જેમ જેમ ગુણ મેળવતો જાય, તેમ તેમ નમ્રતા વધારે. રાખતો જાય, અને હલકાં માણસોજ છકી જાયછે.

૬૬૨. ગોવિંદજી ધરમશીનો પત્ર.

૬૨૬ માંડવી તા. ૮ મી નવંબર સન ૧૮૭૦

મુવકર, મેહરબાન, એમ, એચ, સ્કોટ સાહેબ,
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સેક્રેટરી

અમદાવાદ.

આપનો કાગળ ચાલતા માસની તા. ૨ નો લખેલો આવ્યો તેની પોહિંચ કપ્પલ કરતાં જણાવવાની રજા લૈંધું કે મારા તરફ પાંચ નિબંધ આવ્યા તેમાંથી “ભૂગણ વિનાની ભવાઈ” એ નિશાની વાળું નાટક મને પસંદ પડ્યું તે આપને લખી ગ્રહિત કર્યું. તેનાં જુજ પાનાં વાંચતાંજ મને એમ જણાયું કે આ કોઈ વિદ્વાનનું લખાણ છે, અને જેમ જેમ આગળ વાંચતો ગયો તેમ તેમ મારા વિચારોને મજબુતી મળતી ગઈ. તેમાં જ્યારે પાને ૪૪મે જરાવસ્થા વિષે દ્વિઅર્થી છપ્પ વાંચ્યો ત્યારે નિસ્વય થયો કે આ રચના કોઈ તેજસ્વી કવિના મગજમાંથી ચમકી નીકળીછે. કેમકે ઓડાં વર્ષો ઉપર અહીંના માસ્તર અતુલજી શીવજીએ મને સરસ કવિતા રચના વિશે એક પોતાનું જોડેલ કવિત વંચાવ્યું હતું તે એકે,—

કવિત મનહર.

કવિ કૃપે તેજ જેના કથનની છબિ જાણે,
રાત્રિના પ્રકાશ પેર હણે અંધકારને;
નીરદયી નીર ઝરે વીર હાથ તીર ખરે.
ભેદે દિલ ભૂમિ એવા શાધે શબ્દ સારને,
સ્વદેશનું પરમેશ પાસે હિત માગે સદા,
વાણી છે શિક્ષિત અને ખારી નર નારને,
ગાયે અહો નિશ્ચામ સત્યજે મુંદરસ્થામ,
ચતુર કરે પ્રણામ કાવ્ય કરનારને.

(એની પહેલી લીટીનો પહેલો, બીજીનો બીજો એમ ચડ
તો અક્ષર લેતાં કવિ દલપતરામનું નામ નીકળે છે.) એ આ-
ખા નિબંધમાં આલંત એ પ્રકારનીજ છુટક કવિતા મારા
જીવામાં આવતાં મને તે નાટક દુરસ્ત લાગ્યું.

વિશેષ, સોસાઈટીએ પણ માફ પસંદ કરેલ નાટક બા-
હાલ કર્યું, અને વગી કવીન્ધર દલપતરામની કલમથી લખા-
યેલ છે, એવું આપે જણાવ્યું; તો હવે તે રસ પુકત હોય તેમાં
હું કાંઈ આશ્ચર્ય સમજતો નથી. એ નાટકનો પ્રથમ છપાવ્યાનો
હક મેં આગળ લખ્યો છે તેમ તેના રચનારનેજ આપણે
અને ૩૧૦૦) તેની હકદારીયી ઇનામ આપી બીજા ૩૫૦)
ની હુંડી મેં આ સાથે બીડી છે તેમાં લખ્યા ૩૫૦) કવીન્ધર
દલપતરામને શાબના કરીને આપણ તથા જણાવશકે નાની
રકમ ઉપર જરા પણ નજર ન પોહ્યાયાડતાં એ નાટકના

મુણ્ણથી મારા માહની નિશાની તરીકે તે અંગીકાર કરશે.

તે સારા કાગળ તથા સફાઈથી તરત છપાવા વાળખી બાસે તો તજવીજ કરાવશે અને તે છપાઈ બહાર પડે ત્યારે મારે માટે નકલ ૫૦ માફલશે. તેની કિંમત હું આપીશ, એજ વિનંતી.

લી. ઠક્કર ગોવિંદજી વિ.

ધરમશીની સલામ.

રંગભૂમિ વ્યવસ્થા.

મુંબાઈ જેવા શહેરમાં નાટકનો ખેલ કરવાની નાટકશાળા હોય, તેમાંતો સર્વે પ્રકારની સગવડ હોય છે; પણ ગ્યાં નાટક શાળા ન હોય ત્યાં આ નીચે લખ્યા પ્રમાણે રંગભૂમિની ગોઠવણ કરવી.

સાહેબ લોકોને ત્યાં લાકડાના ઓગડા સાથે જડેલા પડદા હોયછે, એવો એક પડદો રંગભૂમિમાં એક તરફ મુકવો અથવા બોંયમાં બે વળીએ. ખોશીને ચાર પાંચ હાથ પહોળો, અને છ હાથ ઊંચો, એક પડદો, કે કનાત ઉભી કરી મુકવી. જેટલાં પાત્રો રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કરે, તે એ પડદા પાછળથી નીકળી આવે. અને એજ રસ્તે પાછાં જાય. કોઈ સમયે એવો પ્રસંગ આવે કે—ધરમાં જવાનું કે રસોડામાંથી કાંઈ લઈ આવવું લખ્યું હોય, ત્યાં ઉપલા પડદા પાછળ જઈ આવીને કહેકે ધરમાં હું જઈ આવ્યો.

એ પડદા તરફ ખેલજોનારા લોકોને બેસવા દેવા નહિ. કારણકે તે રંગભૂમિનો દરવાજો છે એમ જાણવું.

બીજો મોટો પડદો અધર લટકાવેલો કે કનાત, અથવા છુટો પડદો એવો જોઈએ કે—નાટકનો આંક પૂરો થતાં, જ્યાં લખ્યું હોય કે પડદો પડ્યો. તે સમે પાત્રને બાલવાનો છેલ્લો શબ્દ પૂરો થતાં ઝડપથી તે પડદો પડે, તેથી સઘળાં પાત્રો અદર્શ થઈ જાય, ફક્ત સૂત્રધાર, અને ગાનારા સભાસદોની નજરે પડે, એમ રંગભૂમિની તૃતીયાંશ જગા તે પડદાથી અદર્શ થવી જોઈએ. તેની પાછળ નવા અંકનાં પાત્રોની ગોઠવણો થયા પછી, ઝડપથી તે પડદો ઉઘડે. એવમાં જંગલનું સ્થળ કલ્પવું હોય ત્યારે ઝાડનાં ડાળાં કે ચિત્રેત્રાં મોટાં ઝાડો ગોઠવવાં; સમુદ્ર સ્થળ કલ્પવું હોય, તો તેવાં ચિત્ર ગોઠવવાં જોઈએ. જોનારા પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને ખેસવાની જુદી જગાઓની હદ નકો કરી રાખવી.

ઉપસ્કર.

આ નાટકનો ખેત્ર કરતાં આટલો સામાન જોઈએ. ચાર વૃદ્ધ અને પાંચ જુવાન એ રીતે સૂત્રધાર સુધાં નવ જણા ખેલાડી, અને નરધાં સારંગી સાથે ગાનારા ત્રણ કુલ બાર જણા હોય ત્યારે આ નાટક કરી શકે.

પ્રાહ્મણના પોશાગ	૪	આટલો	૧
દફતરો	૨	સ્ત્રીઓના પોશાગ	૩
પાટલા	૨	ઘવાંતો,	૨

કાગડાંખળાવાળાખરવાડના.	વારવો	૧
થાળીઓ	૨ પોલીસના સીપાઈઓના.	૨
હળદરનો ગાંગડો	૧ વાડકા	૨
સાદા સીપાઈનો	૧ ટુળસી, કે ફલ	
લોટા	૨ ઝાડવાળું કુંડું	૧
મુત્સદીના પોશાક	૨ લાકડીઓ	૩
પવાલાં	૨ ધી પીરસવાની વાદી ..	૧
પાડીનો ત્રિવળ	૧ તુંખડું	૧
નવું હાંધલું	૧ રંગલાનો પોશાક	૧
દોરી પાણી સીંચવા	૧ જીનુ હાલું	૧
પ્રાંત્રણનો ખડીઓ	૧ ટીપાણું	૧
ટુંકાં પોતીઆં	૨ જમતાં પહેરવાનાં અખિ- ટીયાં	૨
વળગણી	૧ જીનુની પાઘડી	૨
ખતક	૧ દર્ભની જીડી	૧

જે ગામમાં આ નાટકનો ખેલ કરવો હોય, તે ગામના રાજાનું નામ, દફતરદાર, ફાજદાર, અથવા દીવાનનું નામ, નગરશેઠનું, નામીયા નાણાવટીનું, શાસ્ત્રીનું, અને વૈદમહારાજનું નામ પૂછી રાખજું. જ્યાં તેઓનાં નામનો ખપ પડે ત્યાં લેવાં. પાત્રોમાં તેનાં નામ ધરાવવાં નહીં.

†કાળો કાંખળો, પુંછડું, કાગળનું બનાવેલું પાડીનું મોં શી-
ગડાં સુધાં.

સૂત્રધાર કૃત્ય.

મંડળીનો ઉપરી, વૃદ્ધ, અને જોનો બારબાજ પડે એવો સૂત્રધાર જોઈએ, તેને વિચિત્ર વેષ ધરવાની જરૂર નથી સાદો વેષ જોઈએ. પ્રથમ તેણે રંગભૂમિમાં જઈને મંગલાચરણ કરવું, તથા નાટકની સાર સૂચના કહી સંભળાવવી. પછી નાટકના અંત સુધી રંગભૂમિમાં રહેવું. ને સભા તરફ તથા પાત્રો તરફ સંભાળ રાખવી. પાત્રોને ઝટ દાખલ કરવાં, ગાનારને વખતે ગાવાની સૂચના કરવી, તથા જોનારાઓમાં કોઈ કાંઈ ગડબડ કરવું હોય તો તેનો બંદોબસ્ત કરાવાનું સૂત્રધારનું કામ છે. પાત્રનેકે ગાનારને હથારતથી સમના કરે, તે સભાસદોને ખબર પડવાદે નહિ. એકથી સભાસદોને કેવી અસર થાયછે, તે પોતાના ધ્યાનમાં રાખે. કોઈ એક વખાણે, કે વખોડે, તે કાન ધરીને સાંભળી લે. છેલ્લીવારે નાટકની સમાપ્તિ વિષે બાવણ કરે. અને તેમાંથી જો જો શિખામણ લેવાની હોય તે સમજાવે.

આ નાટકમાં જેટલા હંદો છે તે આવ્ય કાવ્ય છે, અને ગદ્ય છે તે દર્શ્ય કાવ્ય છે એમ જાણવું.

પૂર્વ રંગ.

(ઐટલે પાત આઠ્યા પહેલાં ગાનારા ગાયછે તે)

રાગ ખિહાગ.

“ખાનાની પત રાખ્ય, પ્રભુ તારા ખાનાની પત રાખ્ય”

એ રાગનું પદ છે.

મેલ મિથ્યા અભિમાન, મનવા મેલ મિથ્યા અભિમાન;
મનમાં મિથ્યા અભિમાન ધરે તે, નર કહીએ નાદાન, મનવા. ૧
મિથ્યાભિમાને જ્ઞાન મળે નહિ, ગણે ન કોઈ ગુણવાન;
હલકું અધિક અપમાન મળે અને, જરૂર ઉપજે જ્ઞાન. ૧
મિથ્યાભિમાન તે દુષ્પનુંજ મંદિર, સુષ્પનું નર્થારિ સંસ્થાન;
નથી નર્થારિ તેમાં સ્વાદેકે શુભક્રમ, નર્થારિ ધનનું નિધાન. મ. ૨
મોટે તું મિથ્યા માન મુકીને, કરે ગોવિંદ ગુણગાન;
તત્વ વિચારી તારા હિતનું કહું તે, કથન ધરી લેને કાન, મ. ૩
નત્રપણા રૂપી નિર્મળ જળમાં, સ્નેહ સહિત કરે સ્નાન;
તેના પ્રતાપથી તારા અંતરમાં, પ્રભુની પડશે પિછાન, મ. ૪
મિથ્યાભિમાનનું મુરખ થઈને, તું નવ રાખિશ તાન;
મિથ્યાભિમાનથી મહાપ્રભુ તને, દેશે નહિ સુખદાન, મ. ૫
માન મુકીને માન કહું તો, ધરે હરિપદનું ધ્યાન;
સારમાં સાર તો તેથી નથી બીજું, સંસારમાં તે સમાન, મ. ૬

માન રૂપી વિષપાન તજીને, કર પ્રભુ ગુણ પયપાન;
 મિથ્યાભિમાનમાં મોહિત થઈને, તું ન કરીશ તોફાન, મ. ૭
 નમ્રપણા પર નિશ દિન તારું, કર તન ધન કુરખાન;
 ભાગપણાયકી ભ્રમિત થઈને, ભૂલિશ નહિ કદિ ભાન, મ. ૮
 નમ્રપણા થકી નાથ રીઝે એમ, કહેછે પુરાણ કુરાન;
 મિથ્યાભિમાન તો મહા ભયંકર, સળગતું છે સમશાન, મ. ૯
 મિથ્યાભિમાનીના મનમાં ભલે કદી, ગમે તેવું હોય જ્ઞાન;
 તો પણ તેને તૂણનીજ તુલ્યે, જાણે છે સકળ જીહાન, મ. ૧૦
 મિથ્યાભિમાનીનું મૂળમાંથી કદી, થાય ખેદાન ખેદાન;
 દશમુખ, કુરજોધન આદિકનું, સૃષ્ટિમાં ન રહ્યું સંતાન, મ. ૧૧
 નમ્રપણામાં નિત્ય રહે નર, મનાય એજ મહાન;
 નમ્રપણાયકી નિર્ભય પદનો, જગપતિ થાય જમાન, મ. ૧૨
 મિથ્યાભિમાનથી મુઝ્યા કમોતે, ખાનખાનાં મુલતાન;
 મિથ્યાભિમાની માણસ મનમાં, હઠ ધરિ થાય હેરાન, મ. ૧૩
 મિથ્યાભિમાન તો મુઝ્યા પછી પણ, નરકનું જાણ નિશાન;
 જીવતા ગ્રંથોમાં જીવ્યો તપાશીને, અનેક છે આખ્યાન, મ. ૧૪

(આ નાટકમાં જ્યારે જ્યારે કુરસદ મળે, ત્યારે ઉપલા
 પદમાંની બે ચાર લીટીઓ ગાવી.) આંક પૂરો થતાં ગાવાનું
 સાત વાર આવશે, માટે દર એક પ્રસંગે બંને ચરણ ગાઈને ૧૪
 ચરણ પૂરાં કરવાં.

મિથ્યાભિમાન નાટક. અષ્ટાંકી

અંક ૧ લો.

પાત્ર—એટલે મેળા.

૩ જીવરામભટ—રતાંધળો.

૧ સૂત્રધાર—એટલે નાયક.

૪ ખીજલ—ભરવાડ.

૨ વિદુષક—એટલે રંગલો.

૫ પાંચો-ભરવાડતેનીસાથેપાડી.

સ્થલ વગડો.

નાન્દી—મંગળાચરણ.

પ્રથમ સૂત્રધાર આવીને—ગૃહસ્થો. આ ડુકાણે આજ મિથ્યા-
ભિમાન વિષે હાસ્ય રસમાં સુંદર નાટક થવાનુંછે; તેમાં
કશું વિઘ્ન નડે નહિ એટલા સારૂ વિઘ્નહર્ષી દેવના
સ્મરણ રૂપી મંગળા ચરણ હું કરું છું, તે સહુ સાવ
ધાન થઈને સાંભળો.

સૂત્રધરા વૃત્ત.

[સમાહું સ્નેહ ભાવે સકલ પગરણે સર્વદા સિદ્ધિદાતા,
વિદ્યા વાણી વિલાસી વિરદધર વળી વિઘ્નહર્તા વિધાતા;

સર્વેના એક સ્વામી, સુખદ, મુજ સિરે હેતથો હાથ ધારો,
નાટ્યારંભે નર્વાને ત્રિગુણપતિ તમે વિઘ્ન સર્વ નિવારો. ૧
(એ સાંભળીને સભામાં મર્મત્ત હતા. તેઓને લગાર હસવું આપ્યું.)

ઉપજાતિ વૃત્ત.

વિચિત્ર દેશાવ વિચિત્ર વાણી, વિચિત્ર પોશાગ વિચિત્ર પ્રાણી
વિચિત્ર આ નાટક વિશ્વનામ, પેદા કર્યું તે પ્રભુને પ્રણામ. ૨

* સૂચના.

આ અષ્ટાંકી મિથ્યાભિમાન નાટકના પહેલા આંકમાં રતાં-
ધળો જીવરામ ભટ્ટ તથા બે ભરવાડો આવશે. બીજા આંકમાં
જીવરામનો સસરો રંગનાથ ભટ્ટ, સાળો સોમનાથ, સાસુ દેવ-
બાઈ, અને જીવરામની વહુ જમનાં. તથા તેની બહેનપણી

† મંગળા ચરણમાં ગણપતિનું સ્મરણ કરવાનો આજ છતાં,
સકલ પગરણે સિદ્ધિ દાતા, વિઘ્નહર્તા, ઇત્યાદિ વિશેષણોથી
ગણપતિને બદલે ત્રિગુણપતિ પરમેશ્વરનું સ્મરણ કર્યું, તે એવી
રીતે કે-કોઈ અભાણો જાણે કે ગણપતિનું સ્મરણ કરેછે.

તે વિશેષણોમાં એવો છળછે. માટે છલ્લજનિતહાસિત
નામે હાસ્ય રસ થયો. હાસ્યરસના નાટકમાં ધણું કરીને હરેક
વાક્યથી, ને હરેક ક્રિયાથી સભાસદોને હસવું આવે. માટે તે
વારે વારે લખી જણાવવાની જરૂર નથી.

* નાયકે સૂચના સંભળાવવી. તથા કાગળોમાં છપાવેલી સ-
ભામાં વેચવાનો આજ પણ છે. તેથી સહ જાણે કે આટલું
થયું, ને આટલું થવાનું બાકી છે.

(૫)

ગંગા આવશે. ત્રીજા અંકમાં જીવરામને ખોળવા સાર તેનો
સસરો ને સાળો જશે. ચોથામાં જીવરામને તેનાં સાસરીઆંનો
મેળાપ થશે. પાંચમાંમાં એક ફારસ કરી ખતાવામાં વાઘજી
રજપુત, ને કુતુખમીઆં કુસ્તી કરશે. છઠ્ઠામાં રગનાથ ભટ્ટ-
ના ઘરમાંથી ચોર પકડાશે. સાતમાંમાં ફેજદારી ફોરટ આવશે
અને આઠમાંમાં જીવરામ ભટ્ટનું વૈદું કરવા એક વૈદ આવશે.
અને પાંચ કલાક સુધી આ નાટક ચાલશે. અમુક વખતે આ-
રંભ થશે, અને અમુક વખતે પૂરું થશે. (ધણું કરીને રાતના
૮ વાગતાં આરંભ, અને બાર ઉપર એક વાગતાં પૂરું કરવું).

વિષ્કંભ.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ વગડો.

પાત્ર. રંગલો, અને સૂત્રધાર.

રંગલો—નાચતો નાચતો આવેછે.

ગાનારા ગાયછે—તતથેઘ. તતથેઘ. તતથેઘયાં. ૪ વાર.

રંગલો—તાથેઘ તાથેઘ તાતાથેઘ ભલા. (ઉભા રહે છે)

સૂત્રધાર—અરે તું કોણુછે? પગે ધૂધરા, માથે મોરનાં પીછાં,

અને લીમડાનાં પુંખડાં ખોશાંછે; તું તે આ જંગ-

લનું જનાવરછે, કે માણસ છે?

રંગલો—માણસમાં માણસ થાય, અને જનાવરમાં જનાવર થાય.

સુત્ર—માણસમાં માણસ, ને જનાવરમાં જનાવર શી રીતે થાય?

રંગલો—કહ્યું છે કે—

इन्द्रवज्रा वृत्त.

મારે પ્રસંગે જન થાય સારા, નીચપ્રસંગે નિપજે નઠારા;
જો જૈ વસે વાસ જનાવરોમાં, તો થાય તેવા ગુણ તે નરોમાં. ૩

હવે હું તમારી સોખતમાં આઓ છું, માટે જેવા
તમે હશે, તેવા હું થવાનો.

સૂત્ર—તારૂં નામ શું? ડૉભામી રાજગર; કે રણિયો ‡ ગઢવી?

રંગલો—અરે સૂત્રધાર, અરે નાયક; મારૂં નામનો વિકુષક

છે. પણ યુજ્જરાતમાં મને મહિ રંગલો કહેછે.

સૂત્ર—તું કોઈ પ્રકારની વિદ્યા જાણેછે કે?

રંગલો—હા. હું હાસ્યરસનો પુષ્ટિ કરવાની વિદ્યા જાણું છું.

સૂત્ર—વાહવાહ ! ત્યારે તો બહુ સારું થયું; આજ આ ડોકાણે
હાસ્યરસમાં નાટક થવાનું છે, માટે તું તેમાં હા-

સ્યરસની પુષ્ટિ કરીશ?

રંગલો—હાજી. એતો કામ બંધાનુંજ છે. હાસ્યરસના નાટકમાં
તો બંધાવિના ચાલેજ નહિ.

§ કહ્યુંમાં એક રાજગર આજ્ઞાણ હતો, તેનો પોશાગ
હસવા જેવો હતો તેથી તેનું નામ પ્રખ્યાત છે.

‡ અમદાવાદ જીલ્લાના રાણીસરનો ચારણ, હતો તે
પ્રખ્યાત મથકરો હતો. તેની કહાણીઓ વિજાયતના મથકરા
બર્યાડના જેટલી લોકોમાં ચાલેછે.

(૭)

સૂત્ર—અરે, તું એટલી બધી મગરૂરી શાવાસ્તે રાખેછે ?
વડોદરામાં એવા મથકરા છે કે-તનેતો પગે બાંધીને
ઉડે. તું પણ મિથ્યાભિમાની દેખાયછે.

રંગલો—તમને હજી આજ્ઞા અખર પડી કે?

સૂત્ર—ભાઈ બ્યાં સુધી જોનો સહવાસ થયો ન હોય ત્યાં
સુધી શી અખર પડે!

કહ્યું છે કે—

उपजाति वृत्त.

પડયું નહીં કામ, વડ્યા ન પાસે, ત્યાં સુધી સારા સરવેજનાશે;
સારી પઠે ડ્યાં સહવાસ થાય, ત્યારેજ તેના ગુણ તો જણાય. ૪

રંગલો—ઠીક છે. તમારા ગુણ પણ અમે જાણી લેશું.

સૂત્ર—હવે સાંભળ. પ્રથમ હું આ સુંદર*વનનું વરણન કરું.

રંગલો—ઠીક છે, કરો.

સૂત્ર— શાર્દૂલ વિક્રીડિત વૃત્ત.

આંવા આમલિ લીમડા વડ વડા, જુંડે શુક્યાં છાહ છે,
છત્રોની છત્રી છાદ હોય છતમાં, તેવા અંચા તાહછે;
ગાયો વ્રંદ હરે ફરે તૃણ ચરે, ગોવાલિયા ગાયછે,

* આઠેકાણે વનનું વરણન કર્યો વિના પુસ્તકમાં લખ્યું કે
સ્થળ વગર; તેથી કાંઈ એક જોનારા સભાસદોને અખર પડે
નહી, કે આ બનાવવનનોછે. માટે કલ્પિત વનનું વરણન કર્યું.

જોતાં આ વનને જરૂર ઉંરમાં આનંદ સંધાય છે. ૫

રંગલો—એતો ખરું. પણ આ કિયાદેશનું જંગલ છે? તે મને

ખબર પડતો નથી.

સૂત્ર—સોરઠ દેશનું આ જંગલ છે.

રંગલો—સોરઠદેશની શી શી વસ્તુ વખાણાય છે?

સૂત્ર—સોરઠનાં પાંચ તો રત્ન કહેવાય છે.

રંગલો—તે કિયાં કિયાં પાંચ કહે.

સૂત્ર— શ્લોક.

સૌરાષ્ટ્રે પંચ રત્તાનિ, નદી, નારી, તુરંગમાઃ

ચતુર્થે સૌમનાથશ્ચ, પંચમં હરિદર્શનમ્. ૬

અર્થ. ગોમતી વગેરે નદીઓ, સોરઠી સ્ત્રિયો, કાઠીયાવાડી ધોડી, સૌમનાથ, અને દ્વારકા. એટલાં પાંચ વડે સોરઠ દેશ વખાણાય છે.

રંગલો—હવે જીલ્લામાં પણ પાંચવાનાં વખાણાય છે. તેનો

અશ્લોક છે.

સૂત્ર—તે કિયાં કિયાં?

રંગલો — અશ્લોક.

ઈંદરે પંચરત્નાનિ, પાળી, પાષાણ, પાંનઢાં;

ચતુર્થે ગાલ્હિદાનંચ, પંચમં વલ્લભોચનં. ૭

સૂત્ર—સામાય ! હવે મારી ખાતરી થઈ, કે તું હૈમ્યરસની
પુષ્ટિ કરી શકશે.

રંગલો—હવે આ જંગલમાં પ્રથમ કોણ આવનાર છે? તે કહેા.

સૂત્ર—પ્રથમ રતાંધળો જીવરામભટ્ટ આવનાર છે, તેની સાથે
તું વાતચીત કરજે, કેમકે તે પણ તારા જેવો મીઠાજી છે.
રંગલો—ઠીક છે, આવવા દો.

પ્રવેશ ૨ જો.

* જીવરામ ભટ્ટ—આવે છે.

ગાનારા ગાય છે. નીચે મુજબ,

“જીવરામભટ્ટ આવ્યા, જો જો ભાઈ જીવરામભટ્ટ આવ્યા,”

“લાકડો કર લાવ્યા, જો જો ભાઈ જીવરામભટ્ટ આવ્યા.”

રંગલો—તાથેઈ તાથેઈ તાતાથેઈ ભલા.

જીવ—(ઉભા રહે છે)

રંગલો—કેમ છે ? જીવરામ ભટ્ટ,

જીવ—(ડોક વાંકી કરીને) કોણ એ?

રંગલો—જાઓ મારા સાહેબ. નથી ઓળખતા કે શું?

૧ વિકૃતવાણી જન્ય ઉપહસિત ભેદ થયો.

* ધરડો, ઘાળી દાઢી, ખભે ખડીઓ, તુંબડું દેરી, હાથ-
માં લાકડી, દેખાતો દરીદ્રી, ગાનારાના તાળ પ્રમાણે પગલાં
માંડતો વૃદ્ધની પેઠે માલતો આવે.

જીવ—કાંઈ ઓળખાણ પડી નહિ.

રંગલો—આપણે બે નજદીકના સગા છેએ, તો પણ તમે ઓળખતા નથી, એ કેવી વાત છે ?

જીવ—આ અમારા સસરાના ગામની સીમમાં તે અમારે નજદીકનું સમું કોણ છે ? શું તું અમારો સાળો છે ?

રંગલો—તમારો સાળો તો તમારી વહુનો ભાઈ હોય તે. શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—

चांचोला छंद.

हिंगळानो रंग रातो होय नें कोयळानो रंग काळो;
भोजो भगत एम भगे जे, वहुनो भाई ते साळो. ८

તાયેઈ તાયેઈ તાતાયેઈ ભલા.

જીવ—ત્યારે તું અમારો સસરો થાય છે ?

રંગલો—સસરો તો વહુનો બાપ હોય તે. માટે તમારી વહુને પુછી જો જો કે હું એનો બાપ છું ?

જીવ—(ધ્રુસે થઈને) ત્યારે તું અમારો શેા સગો થાય છે ?

રંગલો—આપણે બે ભાઈએા છેએ ભાઈએા.

જીવ—શું અમારો બાપ તેજ તારો બાપ કે ?

રંગલો—ના, ના, એમ નથી, એથી ઉલટું છે.

જીવ—ત્યારે શું, મશીઆઈ ભાઈ, મંમાઈ ભાઈ, પીતરાઈ ભાઈ, નાતભાઈ, કે ગામભાઈ, કેવા ભાઈ થાય છે ?

રંગલો—અરે એતો બધા દુરના સગા કહેવાય, અને આપણે

તો અડીને સગા છીએ.

જીવ—અડીને ?

રંગલો—હા, અડીને, એક તસુનું પણ છેડું નહિ.

જીવ—અડીને સગા તે કેવા ?

રંગલો—આપણે બંને “સગા” મીઝજભાઈ છેએ. હવે
એળખ્યા કે નહિ!

જીવ—મિઝજ ભાઈ કોને કહેવાય ?

રંગલો—જેઓના મીઝજ મળતા આવે, તે મીઝજભાઈ કહે-
વાય. કદાચિ સગા માના જણ્યા ભાઈઓ હોય, પણ
તેઓના મીઝજ મળતા ના આવે તો લડીને કપાઈ
મરેછે. પણ જે પરનાતવાળા, સાથે કે પરદેશી સાથે
મીઝજ મળતો આવે, તો જીવજન દોસ્તી બંધાય છે.
માટે જગતમાં મીઝજભાઈની સમાજજીવી બીજી
એકે સગાઈ નથી. કહ્યુંછે કે—

શાદુલ વિકીઢિત વૃત્ત.

જોગી જોગિનિ પાસ વાસ વસશે, ભોગીજ ભોગી કને,
બંધાળી જનને જરૂર જગમાં, બંધાળી સાથે વને;
પાપી પાપિ વિષેજ પ્રીત કરશે, ધર્મિષ્ઠ ધર્મી વિષે,
મિથ્યા સર્વ સગાઈ માઝ ભવમાં સ્વાભાવિ સાચી દિસે. ૯
મિત્રો હોય સ્વભાવ માંહિ મઢતા, તે મિત્રતા આદરે,

(૧૨)

સાચા સંકટમાં સંહાય કરશે, કુરબાન મારું કરે;
ધીરે ધાન્ય ધનાદિ ધામ ધરણી હેતે હસાવે હસે,
એનો, માત પિતા થકો અધીક તો, વિશ્વાસ આવી વસે. ૧૦

જીવ—હા, એતો ખરી વાત છે.

રંગલો—હવે તમારે ક્યાં જવાનું છે?

જીવ—અહાહા!! આજતો સાસરે જઈને સાસુના હાથની
રસોઈ જમવી છે અને આડોશીપાડોશી બાઈડીએ
કહેશે કે (કુદીને હાથનાં બટકાં કરીને) જીવરામભટ
આવ્યા, જીવરામભટ આવ્યા. વાહ, સાસરાનું મુખ.

શાર્દૂલ વિકોઢિત વૃત્ત.

સૌ અપે સનમાન -દાન, વળીજ્યાં, મિષ્ટાન મેવા મઢે,
સામુ સ્નેહ સહીત શબ્દ ડચરે. ત્યાં તાપ ત્રેણે ઢઢે;
સાઢાની વહુ, સાઢિયો, હઢીમઢી, હેત કરે હાસ્યરે,
સ્વર્ગાવાસ સમાન સર્વ સુખતો સંસારમાં સાસરે. ૧૧

રંગલો—સાસુ હોંશિલી હશે?

જીવ—અરે સાસુએ હોંશિલી જોઈએ, અને આપણામાં
પણ કાંઈ રૂપ, રંગ અને ગુણ જોઈએ. ત્યારે સાસુને વ-
હાલા લાગીએ.

જીવગારો જીવગારીને ધીરે છે.

રંગજી—રૂપ, ને, રંગ તો તમારામાં પરબપતિના હાથીના જવાં છે. વાર, આગળ ચાલો, મારે પણ તે ગામ તરફ આવવું છે.

જીવ—(આગળ ચાલતાં થોડાંક પગલાં ભરીને) અરે રામ, આ ખે જુદા રસ્તા ફાટ્યા. તેમાં મનસાપુરીનો રસ્તો કયો હશે? હવે જો કોઈને પુછીએ તો અસાની હરીએ.

રંગજી—ભટ. કેમ ઉભા રહ્યા?

જીવ—આ ખે રસ્તા ફાટ્યા, એક આમ જાયએ, અને એક આમ જાયએ. તેમાં મનસાપુરીનો રસ્તો કયો હશે? અમારે કયે રસ્તે જવાનું? તે તું જાણતો હોઈ તો કહે જોઈએ?

રંગજી—તમે રસ્તો ભુલી ગયાથી પુછો છો? કે મારી પરીક્ષા લેવા પુછો છો?

જીવ—અમે તો કાંઈ રસ્તો ભુલી ગયા નથી. પણ તું જાણે છે કે હું જ ડહોળાધું; તારે તું રસ્તો જાણતો હોઈ, તો કહે જોઈએ?

રંગજી—તમે નથી ભુલ્યા, તારે તમારે પુછવાની શી ગરજ છે? જાઓને એજ રસ્તો,

ઇંદ્રવજ્રા વૃત્ત.

પ્રાંછે ન પોતે, પણ પુછવાથી, લાજે દિલે, શિષ્યપણે શવાથી;
પુછે ગુરુ થૈ મન-મર્મ લેવા, મિથ્યાભિમાની નર દાંભિ એવા. ૧૨

જીવ—એમાં તું શું કહેતો હતો? આજ રસ્તો છે તો, અમે

કચારે અભાણ્યા છેએ?

રંગલો—હીકછે *જાઓ. (રંગલો પડદા ઓઠે સંતાઈ જાયછે)

જીવ—(આગળ ચાલતાં) અરે આતો રસ્તો ખેતરાઉ જણાય છે. ચાલ જીવ, પાછા ફરીએ. (પાછો ફરેછે)

અરે આતો જળાં, ને કોતરાં આળ્યાં. પેલો રસ્તો પણ હાથથી ગયો. (ત્રણ ચાર વાર આવી પાછો જઈને) અરે આ ડેકાણેથી મીઠાજી ભાઈ અને આપણે જુદા પડ્યા હતા. તે આ જમણે રસ્તે ગયો, અને આપણને તે લુટ્યે ડામે રસ્તે ચડાવ્યા. આપણે તેને શિષ્ય ભાવે પુછ્યું નહિ, તેથી તેણે અવગો રસ્તો બતાવ્યો.

વારૂં, આપણે આટલા હિરાન થયા એજ કે કાંઈ બીજું? પણ વળી બંદા કોઈના શિષ્ય થાયકે? (મુઠ્ઠે હાથ નાખેછે.)

(વળી આગળ ચાલીને વિચાર કરેછે.)

અરે પ્રભુ. હવે શું કરીશું? મેં તો જાણ્યું હતું કે દહાડા છતાં સસરાને ઘેર જઈને ખેશીશું, પણ પેલે ઠગે અવગો રસ્તો

* જે ગામમાં કદી ફેરીઓ મળેજ નહિ, તે ગામનો એક પ્રાણી ક્યાંકથી ફેરીઓ લાવ્યો હતો, રસ કાઢીને પાણી વાડકામાં ભર્યો. પછી સ્ત્રીને કહ્યું કે આજતો રસ રોટલી કરવીછે, તે તને ન આવડે તો પાડોશણ ગુજરાતની છે તેને પુછીને કરજે. એમ કહીને ગયા પછી, તે સ્ત્રીએ પાડોશણને પુછ્યું કે મને રસ રોટલી આવડે તો છે, તોપણ પુછુંકું કે રસમાં લોટ નાંખીને, તેની રોટલીઓ કરવી, એમજ રસ રોટલી થાય કે નહીં? પાડોશણે હા કહી. પછી પેલીએ તેમ કહ્યું ને પછી પાડોશણનો વાંક કાઢ્યો.

ખતાઓ, તેથી વગડામાં ચાર પાંચ ગાઉ ગોથાં ખાધાં, છેવટ રસ્તો તો જડ્યો, પણ હવે દહાડો આથમવા આવ્યો, અને ગામતો હજી ગાઉ ડોઢગાઉ રહ્યું છે. કોઈ માણસ આટલામાં જણાવું નથી. પેલા મીનજબાઈ પણ જતો રહ્યો. આજ પૂરી ફજેતી થવાની. હવે કોઈ દહાડો એકલો સાસરે આવું નહિ. કોઈ સાથે હાથ તો તેનો હાથ ઝાલીને ચાલ્યા જઈએ, તે કોઈ જાણે નહિ. આજસુધી આપણે એવી હુશીઆરીથી આપણું કામ ચલાવ્યું છે, કે હજી સુધી જગમાં કોઈને ખબર નથી કે—જીવરામભટ્ટ રાતે દેખતા નથી. પણ આજ ફજેતી થાય એવું જણાય છે.

પ્રવેશ ૩ જો.

ખીજલરાયકો—(પડદામાંથી નીકળીને, ખમિ ડાંગ લઈને, ચાલ્યો આવે છે, અને જેમ ભેંશાનાં ટોળાંને બોલાવતો હોય તેમ લાંબો હાથ કરીને બૂમો પાડે છે.)
આહો!!!હ.

પાંચોરાયકો—(સાથે પાડી લઈને પાછળથી આવીને જુમ પાડીને) એ!!! ખીજલ, ખીજલ, ખીજલ હો!!!જ.

ખીજલ—(પાછું જોઈને) અલ્યા શું કેસ? પાંસા શું કેસ?

૧ કાળો કાંબળો એટલો, માથે ફાળીજ ખાંધેલું, પગની પાનીઆ ભોંધથી લગાર. જીંચી રહે એમ પગના પંજા વડે સાંખાં કદમ બરીને જોટની પેઠે ઉતાવળો ચાલતો બરવાડ આવે.

પાંચો—અહ્યા ઉભા રહે તો ખરો. એમ નાહી શું જાયસે!

બીજલ—હાલ્ય, બેક ઉતાવળો હાલ્ય,

પાંચો—(પાસે જઈને) અહ્યા તારી ભેહો ચ્યાં સે?

બીજલ—એ ઉકરાટે મારગે યધને ગામની ભાગોળે પૂગી હયે.

તારી ભેહો ચ્યાંસે?

પાંચો—મારી ભેહો મહાણીઆ માધેવ કને પૂગી હયે. અહ્યા

ઓહ્યો ભરામણ આવેસે, તેને ઓળછ્યો કે ?

બીજલ—ચ્યાંસે ભરામણ?

પાંચો—એ!! ઓહ્યો વેગળે આવો!

બીજલ—હું તો એને ઓળખતો નથી.

પાંચો—આપણા ગામમાં ઓહ્યો રગનાથભટ્ટ રેસે ને ?

બીજલ—હા, હા.

પાંચો—એનો જમાઈ, હવે ઓળછ્યો કે નહિ?

બીજલ—ઓહ્યો રતાંધળો જીવરામભટ્ટ કે?

પાંચો—હા, એજ જી!! એજ, ભલો ઓળછ્યો અહ્યા ભલો ઓળછ્યો.

બીજલ—તે બચારો રાતે તો આંખે મુદ્દલ ભાળી હકતો નથી,

તારે શી રીતે એના હહરાને ધરે જઈ હકશે?

પાંચો—ઉભા રે, આપણે એનું બાવડું ગ્રાહીને, એના હહરાને

ધરે પુગાડીએ. ભલા, ભરામણનો દીયરો સે, આ-

પણને ધરમ થાહે.

બીજલ—રગનાથભટ્ટ દીયરીનો ભવ બગાડોસે. રૂપરૂપના

અવતારે જેવી સે, તીને રતાંધળો વરે જોયો સે, એતો
કાગડો દધિયં લઇ જીઓ.

પાંચો—રંગનાથભટ્ટ શું કરે? વધ્યાત્રાના લેખ એવા! હશે.

રંગજો—(પડદામાંથીનીકળીને) ખરેખરો વિધાતાનોજ વાંક છે.

ઉપેંદ્રવજ્રાવૃત્ત..

ઝરે ન કીધાં ફુલ કેમ આવે, કર્યા વઠ્ઠાં કંટક શા ગુલાબે;

મુલોચનાને શિર અંધ સ્વામી, ધરે વિધાતા તુજકૃત્ય ત્રામી. ૧૩

પાંચો—જીવરામભટ્ટ; પત્ને લાગું, પત્ને લાગું.

જીવ—આપો રાયકા. આશર્વાદ, આશર્વાદ.

બીજલ—જીવરામભટ્ટ; અતારે અહુરી વેળાના તમે વ્યાધી
આવ્યા?

જીવ—કોણુ એ? બીજું કોણુ છે?

બીજલ—એતો હું, બીજલ, બીજલ.

જીવ—લો ઠીક થયું, ઠીક થયું, અસુરી વેળાનાં કોઇ લુંગડાં લઇ
જાય, માટે અમે ફિકર કરતા હતા; અમને રસ્તામાં
એક ઠગે બુલા પાડ્યા, તેથી અસુર થઇ ગયું.

બીજલ—તમે રાતે દેખતા નથી? રતાંધળા સોડે?

પાંચો—બોલમાં, બોલમાં, એને રીહ સડશે. તને બોલતાં આ
આવડતું નથી. કહુંસે કે—

૧ અભિમાનીપોતાને “હું” એમ કહી કહે નહિ; અમે કહે.

દોહરો.

અંધાને અંધો કહે, વરવું લાગે વેળ;

ધીરે ધીરે પુછિયે, સાથી સ્વોયાં નેણ? ૧૭

જીવ—(ધુસ્સે થઈને) મહારંડના, તું રતાંધળો, તારો બાપ
રતાંધળો, તેનો બાપ, અને તેનો બાપ રતાંધળો હશે.
(પથરો શેધે છે, ને મારવા દોડે છે).

પાંચો—હૂં હૂં હૂં (હાથ ઝાલે છે).

જીવ—અલ્યા, તું અમને કોણ કહેતારો? અમારું ઘર શું જોવું
તેવું છે? અમારા ગામમાં બીજા બધા બ્રાહ્મણો તો
પછીથી રખડતા આવીને રહેલા, અને અમારું ઘર તો
કાલોકદમીનું અશક્તનું છે. અમે હજાર હજાર રૂપૈયા
ખરીદીને દીકરીઓ સારે સારે ઘેર પરણાવીએ છીએ.

અગતોતરા કાળમાં મારો બાપ મરી ગયો, ત્યારે એક
રૂપૈયાનું સવાશરે ધી મળતું હતું, તોપણ અમે કરજે રૂપૈયા
કહાડીને, આખું ચોખ્ખું તેડાવીને ત્રણ દહાડા સુધી બ્રાહ્મ-
ણોને લાડવા જમાડ્યા હતા, તારા બાપ પછવાડે તે શું કર્યું
હતું? બોલ! બતાવ!

પાંચો—જીવરામભટ્ટ; એમ રીહ સડાવીએ નહિ. મરને કેતો,
એના કેવાથી શું થવાનું સે?

જીવ—અલ્યા, અમારો બાપ વર્ષોવર્ષ આદર કરતા હતા, તે
દહાડે સોસો બ્રાહ્મણોની પંગત થતી હતી. અમે જ્યાં

તેવા નથી.

ખીજલ—“મારે મુગલ, ને કૂલાય પીંજરા” તમે તમારો બાપ
પૈશાદાર હતો, તેથી તમે આટલી બધી કૂલ શેની
મારોસો?

રંગલો— દોહરો.

લટકે ઊંધે મસ્તકે, વડ ડાળે વાગોળ,

મન બાણે મેં પગ વડે, રાખ્યો આળિ ખગોળ. ૧૫

જીવ—અરે અમે પણ એના એ છેએ, બારસે બારસે રૂપે-
આ અરમીને ઊંચા કુળમાં દીકરીઓ પરણાવીએ છેએ.

ખીજલ—(પાંચાને) આ અરી વાત હશે? એની પાંદિ દહ
વીહહજાર રૂપીઆની મુડી હશે?

પાંચો—એના બાલવા ઊપરથીજ જણાયસેકે કાંઈ નથી. જોની
પાંદિ ધન, કે વધા હોય, તે આમ કૂલાય નહિ.

રંગલો— દોહરો.

જે પામે જન પૂર્ણતા, તે ન કદી કૂલાય;

પૂરો ઘટ છલકાય નહિ, અધુરો ઘટ છલકાય. ૧૬

ખીજલ—અરેઅરો કૂલણુજીસે.

રંગલો—રતાંધળો !! (એમ કહીને નાશી જાયછે.)

જીવ—ઉભો રહે મહા રંડના, નાશી કેમ જાયછે?

ખીજલ—તમે ખીજલો સો શું કરવા? હું તો કેતો નથી, પણ
ખીજલ લોક કેતા હતા, કે જીવરામભટ્ટ રાતે દેખતા નથી.

જીવ—કોણકહેતું હતું?

બીજલ—અમારા ગામનો એક ભરામણ કેતો હતો.

જીવ—એનો બાપ રતાંધળો હતો. અમે તો રાતે લખવા બેસીએ તો ત્રણસે શ્લોક લખી કહાડીએ હોએ.

તે બીજલ કોઈએ અમારે માટે કહ્યું હોય, તો તેના ઉપર ત્રાગું કરીએ, અને માથું ફેડીને તેને લોહી છાંટીએ, પણ તમને શું કરીએ?

પાંચો—રીદ સડાવીએ ને; હોય, હાહરીમાં જઈએ, તે કોઈ મશ્કરી કરે, ટોળ કરે, તો માટું પેટ રાછીએ.

રંગલો—સાસરાની શરીનું કુતરું કરડવા આવે, તો હાડે કહીએ નહિ.

જીવ—તમે અમારા સસરાના ગોવાળ છો, માટેજ અમે સાંખી રહીએ છોએ. નહિ તો અમે લગારે સાંખી રહીએ એવા નથી.

પાંચો—હાલો એક ઉતાવળા હાલો, અમારી બેહો જાતી રહે. અને હવે રાત પડવા આવી.

જીવ—રાયકા, લાવો જોઈએ તમારો હાથ જોઈ.

પાંચો—મારા હાથમાં શું જોશો?

બીજલ—મારગ હુજતો નથી, તે ફાંફાં મારતો હાલો, માટે તારો હાથ ઝાલોને હાલવું હશે.

જીવ—તમને એવો વહેમ હોય તેજ અમારે તમારા હાથની કાંધ ગરજ નથી. અમે તો તેનું નથી બકવુંછે, તે જો-

વાસાદ હાથ દેખાડવાનું કહીએ છીએ.

પાંચો—જુઓ જુઓ જીવરામભટ્ટ. માફ નથીય ચેવુંસે વાફ?

જીવ—આ અનામિકા, એટલે ત્રીજી આંગળીના ઉપલા પેદા કરતાં છેલી આંગળી વધારે લાંબી છે, માટે તમે તમારા બાપ કરતાં વધારે સફરમી છો.

બીજલ—ખરેખર કીધું અલ્યા. તારા બાપની વખતમાં આટલી ધરાગી તમારે ચાણે હતી?

પાંચો—આ ગામની પલવાડે ધરાંસે, તેના દીવા દેખાણા.

જીવ—હા. ખરા. કેવા સારા દીવા ચોમિ છે. જુઓ.

બીજલ—જીવરામભટ્ટ, એ બે દીવા તમે દેખોસો કે? (નાટક મ્યુજમાં નજદીક દેખાતા હોય તેટલા દીવા કહેવા)

જીવ—હા, એક આ રહ્યો, ને એક આ રહ્યો, (બીજી તરફ બતાવે છે)

પાંચો—એણીમર દીવા ચાંસે? દીવાતો આમ દેખાયએ?

જીવ—હા, હા, હું પણ એજ તરફ કહું છું તો. અને પેલો ત્રીજો દીવા વેગળે દેખાય છે. તે સુધાં ત્રણ દીવા અમે દેખીએ છીએ.

પાંચો—(દીવા ગણીને) બે દીવા તો હું દેખુંસું, અને ત્રીજો દીવા તો આટલામાં ચાંઈ દેખાતો નથી.

જીવ—આ તરફ જુઓને, એ રહ્યો ત્રીજો દીવા.

રંગલો—(ફેળવે) તારા બાપનું કપાળ છે તે તરફ તો. આ-

ફરંગલાને હમેશાં જે વાક્યનો જવાબ મળવાનો ન હોય, તે વાક્ય તે આડું જોઈને બોલે.

લતાં અડવડીઆં ખાય છે, હાથ ઝાલીને ચાલે છે, ને વળી ખાલી ટોંગ કરેછે.

બીજલ—હાથ પાંસા, આપણે તો ઝટ ધરે જઈએ. એતો અથડાતો અથડાતો આવશે.

પાંચો—(જીવને) હવે અમે તો ઉતાવળા ઝટ ધરે જાઈ.

જીવ—અમારા સસરાની ભેથ કેઈ? અમને દેખાડો તો ખરા. ભેથએ તમે ચરાવીને કેવી તાજી કરી છે?

પાંચો—ભેહ તો આગળ જઈ. પણ આ તમારા હહરાની પાડી સે તે જુઓ.

જીવ—ક્યાંછે ક્યાંછે? (કાંકાં મારે છે).

પાંચો—એ આ રહી જુઓ. સે માતેરી!

જીવ—વાહવાહ, અધ્યા પાડી તો સારી છે હો! અમારી સાસુએ અમારી સાળીને ધવરાવીને જીવી મસ્તાની કરી છે, તેવી તમે પાડીને કરી છે. (ઉપર હાથ ફેરવીને પુંછડું પકડીને પગ આડાઅવળા પડેછે) ચાલેછે.

પાંચો—તમારા હહરાને ધરે તમને પુગાડીએ?

જીવ—કાંઈ પહોઆડવાની જરૂર નથી. હવે તમારે ઉતાવળા જવું હોય તો જાઓ. ગામ ડુંકડું આબુંછે. માટે હવે કોઈ લુગડાં લઈજાય એવી બીક નથી, અને હવે તમારી અમારે લગારે ગરજ નથી.

પાંચો—(બીજલને) મારગને અડખેપડખે ઢુંડો ખાડોસે તેમાં

જવાની પાડીને ટેવસે, માટે તેમાં પડ્યે તો, બચારા

ભરામણને વાગ્યે

બીજલ—ભાગ એના, આપણે શું કરીએ?

રંગલો— ઉપજાતિ વૃત્ત.

મિથ્યાભિમાનીશિર દુઃખ આવે, કદાપિલોકોકરુણાનલાવે,
જો સર્પને કોઈ વિલાહિવાસે, દેહીઘણાલોકદિલે ન દાસે. ૧

(પાંચો, ને બીજલ જાયછે.)

જીવ—હવે ઠીક થયું. આ પાડીનું પુંછડું પકડીને ગાળ્યા જઈ
શું, એટલે ઠીક સસરાને ઘેર જઈને ઉભા રહીશું અને
વળી કહેશું કે, આ તમારી પાડી વગડામાં જતી ર-
હેતી હતી, તે અમે હાંકી લાગ્યા; નહિતો તેને કોઈ
લઈ જત કે વાધ મારી નાંખત.

રંગલો—(તેની આંધળી નિંદાને) આંધળો તો આંધળો, પણ
વળી લુલોય દેખાયછે.

જીવ—(પાડી આડમાં ઉતરતાં પોતે પછડાયા) અરરર,
કુલો ભાગી ગયો, હાય, હાય, હાય.

રંગલો—પડે લૂલો, ને ભાગે કુલો, પણ લીધી વાત ન મિલે લૂલો.
(પાડી જતી રહેછે)

જીવ—આજ કોઈ નકારાનું માં નિયેલું, તેથી હેરાન થયા.
પેલા મીનજીભાઈને શિષ્ય ભાવે રસ્તો પુછ્યો નહીં,
તેથી જરા રાત પડી ગઈ, અને આટલી પીડા ભો-

ગવલી પડી. અરે ગોવાળ સાથે ગયા હોત તોપણ ઠીક હતું. હથે, હવે પાઘડી તો સવારે શોધી કહાડીશું, ને થયું તે ઠીકજ થયું, રાતની રાત અહીંજ સુઈ રહીશું. દહાડો ઉગશે એટલે તો આપણે સાતપાદશાહના પાદ-શાહ છએ. (ઊંઘી જાયછે અને નસકોરાં વગાડેછે,) પડદો પડ્યો.

પાત્રોની ગોડવણી થઈને પડદો પાછો ઉઘડે ત્યાં સુધી ગા-નારા પેલું પદ ગાયછે. “મંત્ર મિથ્યા અભિમાન, મનવા મંત્ર મિથ્યાઅભિમાન.” ઇત્યાદિ.

(મથાલર્યનિ) અહ્યા કાનમાં આંગળીઓ ધાલને, આ

વેદનો મંત્ર સાંભળીશ તો તું કાને ખેરો થઇશ.

સોમના—બાપા. વાણીઆને, કણુખીને, કે રજપુતને વેદ
સંભળાવાય કે નહિ?

રગના—નહિ; એ લોકોને પુરાણોક્ત શ્લોકથી કર્મ કરાવવું,
એમના આગળ વેદનો મંત્ર ભણાય નહિ.

દેવબા—અમરતા મિથ્યાભિમાન કરેછે. મનમાની દક્ષણા
મળે તો નવાય સાહેબની આગળ પણ વેદ ભણે,
અને હાઉંકે સાહેબને સોમયાગ કરાવે એવા છે.

સોમના—બાપા, આ મંત્રમાં શે અર્થ હશે.

રગના—જા જા રાંડના, વળી વેદનો અર્થ થાય કે? વેદનો
અર્થ પરમેશ્વર જાણે, કે બ્રહ્મા જાણતા હતા, બી-
જું કોઇ જગતમાં જાણતુંજ નથી.

બાપા—સધ્વ્યા સદ્. હાહનાહનમ્

સોમના—સધ્વા ઉંઉં. ઉંઉં, બાપા, આતો બહુ કણુ છે,
માટે આ પડતું મુકીને શાસ્ત્રી પાસે સંસ્કૃત બા-
કરણુ ભણવા જાઉં?

રગના—સંસ્કૃત બાકરણુ ભણીને આપણે શું કરવું છે?

સોમના—પુરાણ શાસ્ત્ર ભણીને કથા વાંચવા શીખીશ.

રગના—શાસ્ત્રીઓને અને પુરાણીઓને ખરા બ્રાહ્મણોની
હારમાં કોણ ગણે છે? એનો થુદ્ર જેવા કહેવાય.

૧ પુનામાં દક્ષણીઓએ કરાવ્યો હતો.

સોમ—શાસ્ત્રી, પુરાણી, શુદ્ર જેવા ગણાય?

રગના—હા. બાકરણ શાસ્ત્ર, ને પુરાણ તો વેરાગીએ બણે
પણ અન્ય વરણથી વેદ બણાશે?

પ્રાહ્મણને તો વેદનોજ અધિકાર છે, પેસવાની સભામાં
દક્ષણા વહેંચાતી તે વેદીઆને ઉત્તમ, શાસ્ત્રીને મધ્યમ, અને
પુરાણીને કનિષ્ઠ દક્ષણા અપાતી હતી.

સોમ—ત્યારે પુરાણની કયા આપણે સાંભળતી કે નહીં?

રગના—અમારા ઘરડા હતા, તે પુરાણની કહાણીઓ વે-
ચાતી હોય, ત્યાં થઈને જવું પડે તો કાનમાં આ-
ગળીઓ ઘાલીને ચાલ્યા જતા હતા. પુરાણનાં ગ-
પાંનો શબ્દ કાનમાં પડે તો પ્રાહ્મણનો કાન અ-
પવિત્ર થાય, એતો સુદ્રોએ વાંચવાં, ને સાંભળવાં
જોઈએ; મુત પુરાણી પણ શુદ્ર હતો.

હં, બોલ—સધ્યા સઢં હાહનાહેનમ્

સોમ—સધ્યા. ઉંઉં.

રગના—(સોમ-ને મારવા માંડે છે. સોમનાથ રોવા માંડે છે)

દેવપા—હાથનું લટકુ કરીને મારા જોડાને મારશો નહિ.
બણતાં નહિ આવડે તો ચાલ્યું. પ્રાહ્મણનો દીકરો
છે, તે ભીખ માગી પાશે; ભુખે તો નહિ મરે!

રગના—હું બાણુંકું કેપું જોડાને ભીખ માગતો કરવાની છે.

દેવપા—તારે તમે બણી બણીને મ્યાંના કારભાર કર્યા!

સો સો જણાની આગળ કાલાવાલા કરીને દાન
દક્ષણા માગી લાવેછો, તોપણ કાંઈ ઉંચું તો આપ્યું
નહિ. પેલા શાસ્ત્રીનો છોકરો ને પુરાણીનો છોકરો
અંગરેજી ભણીને સરકારની નોકરી કરેછે, તે
મહીને પચાસ પચાસ રૂપૈઆનો પગાર લાવેછે.
મારે તો છોકરાને તમારું ભણતર ભણાવવું નથી.
કાલથી ઇસ્કોલમાં મુકવેા છે.

રંગના—મ્લેછની વિદ્યા ભણાવીને મારી સાત પેઢીનું નામ
તું બોળવા બેઠી છે.

દેવમા—આ ભણવું તે રળી ખાવા! સાંઝે કે ખીજી કાંઈ?
ત્યારે જેમાંથી બે રૂપૈઆ સુખેથી મળે તે ભણ-
તર અંજ ખીજી ભણતર શા કામનું?

પ્રવેશ નવો.

રંગલો—(આવીને આપું અવજું ચારે તરફ જોઈને) આઠ-
લામાં બ્રાહ્મણોનો વાસ ક્યાં હશે? અરે જીવ. આ
તુળસી ક્યારો તો દેખાય છે. અને વેગળી શિવ
ની દરી પણ છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત.

ક્યારોતો તુલસીતળો તગતમે, ટુંકે પને પોતિયા,
નેવેતો લટકે વઢી વલગળો, ધોઈ ધયાં ધોતિયાં;

(૨૯)

દોસે દર્મ જુડો, રુડો શિવતળો, દેરો પળે પાસછે,
એ ઐધાળથકો જ જાણ ઉરમાં, વિપ્રોતળો વાસછે. ૧૮

અરે રગનાથ બઠનું ધર આ કે?

રગના—(ઉભા થઈને હાથ લાંબે કરીને) આપો નાટક નટજી.

રંગલો—(લાંબે હાથે મળીને)—આપો લાડુ બટજી.

રગના—કેમછે લાયક લઉવા?

રંગલો—ઠીકછે કાકા કહવા.

રગના—કયાંથી આઆ તમે?

રંગલો—તમે ત્યાંથી અમે. (લાંબો હોઠ કરીને)

રગના—છે સહ સાળુ તાળું?

રંગલો—પંડ સાળે સહ સાળું.

રગના—કહોને વાત વિસ્તારી.

રંગલો—બાંધી મુંડી સારી (મુંડી ખતાવેછે).

રગના—કેટલાં છેયાં છોરે?

રંગલો—પાછળ કોરૂં મોરૂં. (પોતાની હથેલીમાં હાથેળી ફેરવેછે).

રગના—કાંઈ સંદેશ સારો?

રંગલો—આપે જમાઈ તમારો.

રગના—કેમ આવેછે ચાલી?

રંગલો—પાડીનું પુંછ ઝાલી.

રગના—શા કામે આ વાટે? .

રંગલો—વહુને તેડવા માટે.

રંગના—આવશે આજની રાતે?

રંગજી—રાતે કે પરભાતે.

રંગના—તમે આવ્યા શું રણવા?

રંગજી—આવ્યા તમને મળવા.

રંગના—તમ આવે અમ રાજી.

રંગજી—અમે પ્રસન્ન થયાજી.

રંગના—તમે વૃહસ્પતિ દેવા.

રંગજી—તમે ભૈશ્વપતિ જોવા.

સોમના—(ઉભો થઈને) અશ્વિ ભૈસપતિ કોને કહેવાય?

રંગજી—ભૈશ્વનો પતિ પાડો. “હોય શરીરે જાડો, તે ભંગરી ભૈશ્વનો લાડો” તેને ભૈશ્વપતિ જોવો કહેવાય.

રંગના—નહિ નહિ મૂર્ખા. મહાપંડિત હોય તેને વૃહસ્પતિ જોવો વિદ્વાન કહેવાય.

રંગજી—મેં પણ તમને ભૈશ્વપતિ જોવા વિદ્યમાન કહ્યા કે નહિ?

રંગના—(પોતાની સ્ત્રીને) અહીં સાંભળે છે કે?

દેવમા—શું કહેછો સોમનાથના બાપા?

રંગના—આ જીવરામભટ્ટનો સંદેશો આવ્યો છે, તે જન્મનાને તેડવાસાર એક બે દહાડામાં આવનાર છે. મોટે લુગડાનાં ચીંચરાં કરવાં હોય તે કરી રાખજો.

દેવમાર્ધ—સાક્ષી, ધાધરા, અને કાંચળીઓ તો મેં તૈયાર કરી રાખી છે. પણ એક મૂપેલ પડાવવું છે, અને કાજળ પાડવું છે.

રંગસો—આથી વળી વધારે કાળજી જમનાંતા કપાળમાં
કેટલું ચોપડ્યું છે? કહ્યું છે કે.

વંશસ્થ વૃત્ત.

યાભિમાની વરજેહનેમલયો, તે માનનીનો અવતાર તો બલ્યો;
કેરકલાપો વહુ સર્વ કાલમાં, તેને સદા કાજલેછે કપાલમાં. ૧૯

રંગનાથ—(સ્ત્રીને) અલી, સાંભળે છે કે?

દેવમાઠ—શું કહો છો?

રંગનાથ—રામનાથ મહાદેવમાં પેલા ચિદાનંદ સ્વામી રહેતા
હતા તેમણે કાલે કૈલાશવાસ કર્યો. એવા સ્વામી
ખીજા મારા જીવામાં આવ્યા નથી; એતો મહા જોગી
રાજ હતા.

દેવમાઠ—કાશીમાં એમના જોવા હશે?

રંગના—અરે કાશીમાં પણ એવા નહિ હોય.

દેવમા—ત્યારે કૈલાશમાં તો હશેજ.

રંગના—હું તો જાણ્યું કે કૈલાશમાં પણ એવા તો સ્વામી
નહીજ હોય.

રંગસો—જમરાજના શેહેરમાં હશેજ.

દેવમા—એ સ્વામીને કોણ લઈ ગયું હશે? અને તે ક્યાં
ગયા હશે?

૨ હાથરસની પુષ્ટિ વાસ્તે રંગસો ખાલ ખાલ કરે, માટે તેને
હમેશાં ઉત્તર આપવાની જરૂર નથી. વળી તેણે અણગમતું
કહ્યું, તેથી રંગનાથબહે આડી વાત ચલાવી.

રંગના—એમને તો સાક્ષાત પ્રભુના પાર્ષદ આર્પણ કે
લાશમાં લઈ ગયા હશે.

રંગજો—કોણુજાણે પાર્ષદ લઈ ગયા હશે, કે વગડાનાં શી-
યાળિયાં આઈ ગયાં હશે.

પ્રવેશ ૨ જો.

પડદા પાછળથી—એ કમાડ ઉઝેડો.

(ઉભી રાખેલો પડદો, તેના લાકડાને પાછળથી કોઈ ઠોકે છે.)

દેવખા—એ ખડકીનાં બારણાં કોણુ ઠોકે છે?

રંગના—ગોવાળ વાળુ લેવા આવ્યો હશે.

દેવખા—(બારણાં ઉઘાડવા જતી હોય તેમ પડદા પાસે જઈ
જુએછે, ત્યાં પડદામાંથી પાંચોરાયકો નીકળી આવેછે)

પાંચો—વાળુ લાવો વાળુ.

દેવખા—હમણાં ઉભી રહે આપુંછું.

પાંચો—(કાખમાં લાકડીનું ટેકણુ ઘડને પગની આંટી ભ-
રાવીને ઉભી રહીને) રંગનાથભટ.

રંગનાથ—કેમ છે રાયકા?

પાંચો—આહ્યા બાવાનેતમે કાલે દારી આવ્યાતા, તેને આ-
જ વગડાનો જરખ ખોદીને લઈ જતોતો.

રંગના—ખોદામાં ખોદામાં મૂર્ખા જરખ થું લઈજાય, એ-
મને તો એતો પ્રભુના પાર્ષદ લઈ ગયા.

પાંચો—અરે શું પારહદ લઈ જાય ? મેં નજરો નજર દીઠો. જરખ વગડામાં લઈ જતોતો.

રગના—હોય નહિ હોય નહિ. જરખ શું લઈ જાય ? એતો પર-
મેશ્વરના પાર્ષદ લઈ ગયા.

પાંચો—મારા દીચરાના હમ. મેં ખીજલને દેખાડ્યો. અને કીધું
કે—ઓઃયા આપણા ગામના ખામણોના ગરને ઓ-
લ્યો જરખ લઈ જાયસે.

રગના—અરે જુઠી વાત. એવા મહાન્નેગીને જરખ શું લઈ
જાય ? એતો પાર્ષદ લઈ ગયા.

પાંચો—તારે તમારા સોકો એને પારહદ કેતા હશે, પણ અમે
તો એને જરખ કહ્યો સેએ.

રગના—(પોતાની સ્ત્રીને) હવે એને આપવું હોય તે આપી-
ને અહીંથી ઝટ કાઢ.

દેવખાઈ—સે અલ્યા. સે આ રોટલો.

પાંચો—તે રોટલો શા વાસ્તે આપોસો ?

દેવખાઈ—તારે શું આપે ? વરસુંદ લેવી, અને વળી રોજ વાઙુ
લેવા આવવું.

પાંચો—મે વરહાં ધ્યાં વરસુંદ તમે આણે દીધીસે ?

આજ જમાઈ આવ્યાસે તે તમે લાખશી કરી હશે. તે
તમારાં સોકરાં લાખશી ખાય, અને મારાં સોકરાં ટાઢો રોટલો
ખાય કે ? “એવો ધ્યાં ગોકલીઓ ગાંડો રો, જે દીવાળીને દારે
ધેહ શીરાવે” હું આણે રોજ રોજ લાખશી મળુંમું ?

દેવબા—જમાઈ ક્યાં આવ્યા છે ? જમાઈ આવે તે દહાડે લા-
ખશી લેવા આવજે જા.

પાંચો—વળી નથી આવ્યા શે ? જમાઈ આવ્યાજ સેતો.

દેવબા—તારા સમ. નથી આવ્યા, આવ્યા હોય તો હું ના કહું !

પાંચો—ગામના પાધરે હુધી અમે ભિગા ભિગા આવ્યા સૈએ.

પાડીનું પુંછડું આલીને જમાઈ આવતાતા.

દેવબાઈ—એતો રાતે માંડું દેખે છે. મારે તું એને આપણા
ધર સુધી પહોંચાડીએ નહિ ?

પાંચો—એ અમે પુગાડવાનું કીધું કિધું. પણ એતો બહુ મીઠા-
જીસે. ઉલટી રીઠ સડાવા માંડી. પસે પાડીનું પુંસડું
આલીને આવતા.

દેવબા—પાડી તો ક્યારની ઘેર આવી છે. પણ જમાઈ તો આ-
વ્યા નથી.

પાંચો—તાણે રોટલો તો રોટલો દ્યો. લાવો હું મારે જાજી.

દેવબા—જે આ રોટલો.

પાંચો—(કાંબળાના છેડામાં લપ્પને જાય છે.)

દેવબા—અરે સોમનાથ. તું, ને તારો બાપો જાઓ, અને જીઓ.
તે મિથ્યાભિમાની રાત વળાનો ક્યાંઈ ફાંફાં મારતો હોય
તો ઘેર લઈ આવો.

સોમનાથ—આલો બાપા, આપણે જઈએ. રાત અજવાળી છે.

રગના—હુંતો કાંઈ આવતો નથી. તેને ગરજ હશે તો બહોલ ફાં
ફાં મારતો આવશે.

દેવબા—અરે, જાઓ જાઓ, ક્યાંઈ વગડામાં પડ્યો રહે, ને
જતાવરે મારી નાંખે, તો ન્હાનપણમાંથી આ આપણી
જમનાનો ભવ બગડે.

રંગલો—જમનાનો ભવ બગડી ચુક્યો છે, હવે શો બાકી છે ?

રંગના—ચાલ, તારે પાદર સુધી જોઈ આવીએ. (તે બંને
જણા જાય છે).

પ્રવેશ ૩ જો.

ગંગા આવે છે.

દેવબાઈ—અરે જમનાં તારી બહેનપણી ગંગા આવી.

જમના—આવ. બહેન ગંગા, કેમ તું હમણાં જણાતી નથી ?

ગંગા—મારે પણ સાસરેથી આણુ આવવાનું છે, માટે તૈયારી
કરવામાં રોકાઈ રહું છું. તેથી તારી પાસે આવવાનું નથી.
(જમનાની જોડે ખેસે છે, અને ભરત ભરે છે).

દેવબા—ગંગા તમે બંને જણીઓ અહીં ખેસજો, હું રસોડામાં
જઈને રાંધવા માંડું, હમણાં જીવરામભટ્ટ આવશે.

ગંગા—સાહે, ખેડાં છેએ. (દેવબાઈ જાય છે.)

જમના—ગંગા, તું શેનું ભરત ભરે છે ?

ગંગા—આતો મારે સાસરે લઈ જવા સારૂ સતરંજની બાજુ

ભાંડે છું.

જમનાં—(ઉંડો નિશાસો મુકીને) અરે પરમેશ્વર.

ગંગા—શા વાસ્તે નીશાસો મુકે છે ?

જમનાં—એમજ તો.

ગંગા—કહે તો ખરી ?

જમનાં—શું કહું માંડે કપાળ ?

રંગલો—

દોહરો.

અંતરનું દુઃખ અવરને, કહેતાં કહિ ન શકાય;

મુકે નિસાસા મુશ્વથકી, રોતાં રજનીં જાય. ૨૦

ગંગા—મારા સમ, કહે તો ખરી, શું કાંઈ તારે સાસરામાં દુઃખ છે ?

જમનાં—(હસકાં બરતી) બાઈ, માંડે દુઃખ માંડે મન જાણે

છે. કોઈની આગળ કહેવામાં માલ નથી.

ગંગા—પોતાના અંતરનું હોય તેની આગળ તો કહીએ. કશા

વિના કોઈ શું જાણે ?

જમનાં—કહીને હવે શું કરવું ? એનો કાંઈ ઉપાય નથી. પાણી

પીને ધર શું પુછવું ?

ગંગા—તારે શું દુઃખ છે ? કહે તો હું જાણું તો ખરી.

જમનાં—બાઈ, બાપે ઉંચું કુળ જોઈને નાન જાતમાં આપણે

મેળવવાનો પોતાનો સ્વાર્થ તાક્યો છે. મારા સુખ દુઃખ

ઉપર કશો વિચારજ કર્યો નથી.

શાર્દૂલવિક્રીઢિત વૃત્ત.

કન્યા વિક્રય જે કરે ધન લઈ, ધિક્કાર તેને ધરો,
 કીર્તીના કદી લોભથી કુલ્લ જુએ, તે પાપિ પુરો સ્વરો;
 કીર્તી, દ્રવ્યતણો, કશો જગતમાં, જે સ્વાર્થ સાધે નહીં,
 કંન્યાના સુખના વિચાર કરશે, તે પુણ્યશાલ્હી સહી. ૨૧

દોહરા.

સદ્વિદ્યા સદ્ગુણ, સધન, સદાચરણ, સુવિચાર;
 ઉત્તમ કુલ્લ તો એજછે, જે ઘર સુખી નર નાર. ૨૨
 કુસંપ ને કંજુસપ્ણં, માનનીને નહિ માન;
 એજ અધમથી અધમ કુલ્લ, નિર્ધન નિર્વિદ્વાન. ૨૩

ગંગા—શું તારો ધણી નમાલો છે?

જમના—ના, ના, એમ તો કાંઈ નહિ. પણ દહાડો આપખો
 કે આંખે ધખ. કશું દેખે નહિ. દહાડે તો આપણે મલા-
 જમાં રેહેવું પડે, અને રાતે તો તે કશું દેખેજ નહિ.
 આપણે ગમે તેવાં ધરાણાં કે ભરત ભરેલાં લુગડાં પ-
 હેર્યા હોય પણ તે શું ખાળવાનાં?

ગંગા—હોય, નથીખની વાત, એમાં શું? જેમ તેમ મન વાળવું.
 શું કુંભારના ધરનું હાંદલું છે કે બદલી લવાશે?

રંગલો —

ઉપજાતિ વૃત્ત.

ન શોભતે પાંચરિ પામરાણાં, મણિર્યથા મર્કટ કંઠ લગ્ન;
અંધ:પતિ પ્રાપ્ત વિલાસિનીનાં, કટાક્ષબાણાં વિફળાભવાંતિ. ૨૪

અર્થ. જેમ ભીખારીને પામરી શોભે નહિ, માંકડાની કોટે
મણિ શોભે નહિ, તેમ આંધળો ધણી પામેલી સુંદરીના નેણના
આળા નિષેક્ષ જાય, માટે તે શોભે નહિ.

જમનાં—અરે, રાતે દેખ્યો નથી, એની તો મને ઝાઝી બળતરા
નથી, પણ ખોટી પતરાજી રાખે છે, તે જોઈને મને
ધણી બળતરા થાય છે.

રંગલો —

દોહરો.

મિથ્યા અભિમાની મનુષ, ઠાલી કરે ઠગાઈ,
તેથી તેની થાય છે, ખુંગલ વિના મવાઈ. ૨૫

ગંગા—ખોટી પતરાજી શી રીતે રાખે છે?

જમનાં—દહાડા છતાં વાળુ કરીને, ખારણાં બંધ કરીને ઘર
માં પેશી જાય છે. કોઈ આવે તો તેને કહેવરાવે છે
કે—હું તો રાતે અનુજ્ઞાન કરું છું, માટે કોઈને મ-
ળતો નથી.

ગંગા—એમ કરીને પોતાની ખોડ છાની રાખે છે?

જમનાં—છાની તો ધૂળે રહેતી નથી. જેમ જેમ છાની રાખ-
વાની તદખીર કરે છે, તેમ તેમ લોકોને હસવાનું થાય

છે અને તે વાત વધારે અરમામ છે.

રંગજી— પાદાકુલ છંદ.

જેમાં ગુણ કે અવગુણ એકે, છાનૂ કદી રહે નહિ છેકે,
છોને છલથી છાનુ રાખે, દુનિયા દેખે તેવું દાખે. ૨૬

ગંગા—હથે, તેમાં તારે શું?

જમનાં—તે ખોટી પતરાળ કરેછે, તેથી લોકો મારા આગળ
કહી કહીને મને ધાઝે બાળે છે.

ગંગા—તેને મોઢે કોઈ કહેવું નથી?

જમનાં—ધણાએ કહે છે. અને રતાંધળો કહીને નહાનાં છોક-
રાં પણ ખીજવે છે. પછી ઇંટો લઈને છોકરાને મા-
રવા દેડે છે.

ગંગા—તારે તું શિખામણુ દઈએ નહિ? કે જમ જમ ખીજ-
વાશે તેમ તેમ લોકો વધારે ખીજવશે.

જમનાં—અરે બાઈ, મારી શિખામણુ તે માને?

રંગજી— ઉપજાતિ વૃત્ત.

કહી સુણાવો શુભ કેળ કાને, મિથ્યાભિમાની મુરખો ન માને;
ત્વહં કહેતાં ડલદોજ સીજે, કુપાત્રને બોધ કાદિ ન કોજે. ૨૭

ગંગા—એમ તો મારો ધણી મારો છે. આપણે કાંઈ મારી સ-
લાહ આપીએ, તો માને છે, અને બન્યારે મારા ઉપર
બહુ ખુશી થયા, તારે હરખથી એક સોનાનો હાર ધ-

ડાવીને મારે વાસ્તે લાવ્યા.

જમનાં—મારા ધણી પાસે તો હું કશું માગું તો કહે છે કે ચૂ-
લામાંની રાખ લે.

ગંગા—મારો ધણી તો મને કહે છે કે-હું તને કોઈ કોઈ વખતે
થોડી થોડી રકમ આપું, તે તું સાચવીને રાખજે, કેમકે
ખરી વખતે કામમાં આવે.

પછી ધણીક વાર રૂપૈયો, એ રૂપૈયા આપીને કહેશે કે લે
આ રાખ, લે આ રાખ.

જમનાં— વંસતતિલકા વૃત્ત.

લે રાખ્ય રાખ્ય તુજ વલ્લભ વાણિ દાણે,

લે રાખ રાખ મુજને ભરથાર ભાણે;

સંપે તને હરખથો શુભહાર સ્વામી,

હું તો હવે મુજપતી થાકે હાર્ય પામી.

૨૮

(એમ કહીને કપાળ ફુટે છે.)

પડદો પડ્યો.

ગાનારા ગાય છે—મેલ મિથ્યાઅભિમાન ધત્તિદિ.

અંક ૩ જો.

પાત્ર. ૧ રંગનાથભટ, ૨ સોમનાથ. ૩ રંગલો, ૪ જીવરામભટ.

સ્થળ ગામનું પાદર.

પડદો ઉઘડ્યો—

ત્યાં ત્રણજણા ઉભા છે, અને જીવરામભટ એક કોરાણે પ્યાડમાં સુતેલો છે.

સોમના—બાપા, અજવાળી રાત કેવી સારી શાભે છે ? અને આ ગામનું પાદર પણ રળીઆમણું દેખાયછે.

રંગના—અજવાળી રાતે રોજ અહીં આવતા હધએ તો સારું.

સોમના—જીવરામભટને ગામથી આવવાનો રસ્તો તો આછે, પણ જીવરામભટ તો ક્યાંઈ જણાતા નથી.

રંગના—જી, આટલામાં ક્યાંઈ હશે.

સોમના—અરે, આટલામાં તો ક્યાંઈએ નથી. એ તો રતાંધળો ક્યાંઈ ચડી ગયો હશે.

રંગના—એક બે ઘાંટો કાઢીને બોલાવ જીધએ, આટલામાં હશે તો બોલશે.

સોમનાથ—એ!!! જીવરામભટ. જીવરામભટ.

બાપા અહીં તો કોઈ બોલતું નથી.

રંગલો—ઘાંટો ક્યાં કાઢી શકે છે? એમ બોલાવાય કે આમ ખેલાવાય? હે!!! જીવરામભટ, જીવરામભટ, જીવરામભટ હે!!! હા, એમ બોલાવાય.

રગના—રસ્તાની આજુ બાજુએ જો. ક્યાંઈ ઉંઘી ગયો હશે.

સોમના—ખાડને કોઠે કાંઈક લુગડા જેવું જણાય છે. વળી સુ-
વાવડીના ગાભા જેવું કાંઈક છે.

રગનાથભટ—જા. જાહેને જો. રતાંધળો છે મારે ખાડમાં પડી
ગયો ન હોય.

જીવરા—(સુતો સુતો બબડે છે) જો રાંડનો, મારો સસરો થઈને
મને રતાંધળો કહે છે, તો પછી બીજા લોકો કહેજ તો?

સોમના—ખાપા, આ પાધડી તો જીવરામભટની છે ખરી. આ-
વું નવથરૂં બીજા કેનું હોય? અને ખાડમાં કોઈ માણસ
સુતું હોય એવું જણાય છે.

રગના—બૂમ પાડીને બેલાવી જો, તે હશે તો બોલશે.

સોમના—(ધાટી કાઢીને) જીવરામભટ. જીવરામભટ. ખાપા,
આ તો કોઈ બાકતું નથી.

રંગજી— માલિકની વૃત્ત.

અળ સમજુ જનોના સંશયો સદ્ય છૂટે,
પળ સમજુ જનોના સંશયો તો ન જુટે;

સરલ-મન જનોનો ભાગતાં હંધ ભાગે,

કુટિલ જન કદાપી જાગતા તે ન જાગે. ૨૯

રગના—ઉંઘી ગયો હશે. તું જાહેને જગાડ.

રંગજી—ટાંટીએ બાલીને ખેંચ, એટલે જાગશે.

સોમનાથ—ખાપા, કદાપિ બૂત હોય તો. મને તો બીક લાગે.

રંગભો—મારને એક પથરો.

સોમના—પાપા. કહે તો એક પથરો માંડ, એટલે જાગશે.

રંગભો—વળી તેનું માથું ફુટે તો, પાટો આપણે બાંધવો પડે.

દોહરો.

કદિ તેને હાણિયે નહીં, જો રીસ વહુ ચડિ જાય;

મારીને રોવું પડે, પસ્તાવો પછિ થાય. ૩૦

માટે આ ખાડને કાઢે હું ઉભો છું, અને તું ખાડમાં
જાઈને એને જગાડ. એટલે તને બીક નહિ લાગે.

રંગભો—તને નહિ આવડે. જો હું જગાડું. (તેનો ટાંટીઓ ઝા-
લીને ખૂબ ધસરડે છે અને બોલે છે કે) ઓ જીવ-
રામબટ, ઓ જીવરામબટ.

જીવ—અરે કોણ છે? કોણ છે?

સોમના—અલ્યા, અલ્યા એમ શું કરે છે? (મારવા જાય છે)

રંગભો—જો જો ગણનો બાઈ દોષ. જાગતો નહોતો, તેને મં
જગાડી આપ્યો. ત્યારે ઉલટો મને મારવા આવે છે.
તારો વાંક નથી બાઈ. આ વખતજ એવો છે કે
જેનું બહું કરીએ, તે ખુર માને.

શાર્દૂલ વિક્રીડિત વૃત્ત.

વાળો નમ્રપણે ઘણેજ વાદિયે, તો તુચ્છ તે તો ગણે;

કાંતી રાખિ કુવાક્ય સૂચિ સમિયે, તો લાત હાથે હણે;

કેવો છે વિપરીત કાઠ કઢિનો, શું હું વચાણું વધૂ;

સારું કોઈ તણું કદાપિ કરિયે, બૂરું ગણે તે બધું. ૩૧

સોમના—હોઠો હોઠો, અહીં ખાડમાં કેમ સુઈ રહ્યા છો?

જીવરા—સાસરીઆમાં જવું, તે કોઈ તેડવા બોલાવા આવે
અને માનપાન દેખીએ તો જઈએ, નહિંતો ગામને
પાદર સુઈ રહીએ.

સોમના—ચાલો હવે અમે જ જણા તેડવા આવ્યા છેએ. પેલો
ગોવાળ કહેતો હતો કે પાડીનું પુંછડું પકડીને જીવરામ-
બટ આવે છે.

જીવ—અમારે તમારે ઘેર આવવું નથી, જો આવવું હોય તો
તે પાડી સાથે આવીએ નહીં!

સોમના—શા વાસ્તે અમારે ઘેર આવવું નથી? તમને કોઈએ
કાળું ગોરું કશું કહ્યું છે!

જીવ—તમારી માએ એક દહાડે મને રતાંધળો કહ્યો હતો, માટે
તમારે ઘેર અમારે આવવું નથી. એટલા સારા અહીં
સુતા છેએ.

સોમના—વાર, અમારે ઘેર ન આવવું હોય તો ગામમાં આ-
વીને કોઈને ઘેર રાત રહેવું હતું.

જીવ—અમે સમ ખાધા છે, કે અમારે તમારા ગામનું પાણી
પીવું નહિ. આ તો તેડવા આવ્યા વિના છુટકો નહિ,
માટે આવ્યા છેએ. તે અહિં ગામને પાદર રાત રહીને
સવારે તમારે ઘેર આવોને અમારા માણસને લઈને

આલ્યા જાણું.

સોમના—તો ગામને પાદર ક્યાંઈ સારી જગા જોઈને સુવું હતું.

પણ આ ખરાબ ખાડમાં આવીને કેમ સુતા જો?

રંગલો—ખાડમાં ગામના લોકો દીશાએ જાય છે, એવી સારી જગા ખીજે ક્યાં મળે?

જીવ—ખીજે ક્યાંઈ સુતા હજીએ, અને વળી કોઈ દેએ તો તા-
ણ કરીને તેને ઘેર તેડી જાય, માટે આ ખાડમાં
કોઈ દેએ નહિ એમ સુતા હોએ.

રંગના—આલો, આલો, હવે તમને કોઈ રતાંધળા કહેશે નહિં.

જીવ—અમારે તો તમારે ઘેર આવવું નથી, તમે બોલો તો ત-
મને તમારી જનોઈના સમ. અને હું તમારે ઘેર આ-
વું તો મને મારી જનોઈના સમ.

રંગલો—આ બ્રાહ્મણની કોટમાં જનોઈ નહોત તો ખીચારો શ-
ના સમ ખાત?

સોમના—હો હો, બોલો તો તમને બ્રાહ્મણના સમ.

જીવરા—મને આ ગામમાં રહેતા હોય એટલા બધા બ્રાહ્મણો.
ના સમ, જો હું તમારે ઘેર કદી આવું તો. અને તમે દી-
કરાના સમ ખાશો નહિ.

રંગલો—એવો કોણ ગાંડો હોય કે છતે બ્રાહ્મણ દીકરાના સમ
ખાય?

રંગના—(હાય બ્રાહ્મણ) હો હો મારા સમ.

જીવ—તમારા સમ જો હું આવવા તો. મારે તમારા ઘરનું પા-

ણી †અગ્રાજ છે.

રંગના—પણ તમારી સાસુએ તમને ક્યારે રતાંધળા કહ્યા?

જીવ—તમારી પાડોશીનું આગળ એક દહાડે છાનાંમાનાં કહેતાં હતાં, તે મેં કાન ધરીને સાંભળ્યું હતું. રતાંધળા હધએ ને કહેતો દુખ લાગે નહિ; પણ અમે કાંઈ રતાંધળા નથી.

રંગના—અરે મેં પણ એક દહાડે સાંભળ્યું હતું.

રંગના—તમે જોવા છો, તેવા બધું જગત જાણે છે. કાંઈ છાનું રહે નહિ. તમને રતાંધળા કહે તે ઝખ મારે છે. ચાલો હું તમારી સાસુને ઠપકો દઈશ. હવે પછી તમને કોઈ દહાડે એવું કહેશે નહિ.

જીવ—આ ભવમાં તો હવે તમારે ઘેર અમારે પાણીએ પીવું નથી. કેમકે અમે આકરા સમ આધા છે.

રંગના—એમ તે થાય? કાંઈ આપણે એક ખીજથી છુટવાના નથી. સાંકડી સગાઈ ઠરી. કણકમાં પાણી ભળ્યું તે ભળ્યું તે કરતાં ચાલો તમને પાંચ રૂપૈઆની પાઘડી બંધાવીશું.

સોમના—તમને પગે લાગીને કહું છું કે ઘેર ચાલો.

જીવ—ઘેર આવ્યાનું તો તમારે અમને કહેવું જ નહિ.

સોમના—આ મારી પાઘડી તમારે ખોગે છે. હું પાઘડી ઉતારીને તમને પગે લાગું છું, તમે અમારા પૂજનિક છો.

જીવ—નહિ નહિ, પાઘડી ઉતારશે નહિ. આ આભને જમીન એક થાય તોપણ અમારે તમારે ઘેર આવવું નથી.

રંગજી—અત્યારે તો આભ ને જમીન એકજ છેતો, જુદાં કોણ દેખે છે ?

રંગના—આ જનોઈ કાઢીને તમારી આગળ મુકું છું; તમે પહે-
રાવો તો પહેરીશ નહિ તો અહિંથી પરભાર્યો સન્યાસીના
મઠમાં જઈને સન્યાસી થઈ જઈશિ. પણ હું તમને
તેડ્યાવિના ઘેર જનાર નથી.

સોમના—હવે તો પૃથ્વીનો છેડો આવી રહ્યો. જીવરામભટ્ટ, હ-
વે તો માનવું જોઈએ.

જીવ—ફક્ત પાંચ રૂપૈઆની પાઘડી સાંચું અમે મનાઈએ કે?

રંગજી—પાંચ રૂપૈઆ સાંચું બ્રાહ્મણના સમ ભાગે કે? વધારે
આપે તો અત્યારે ભાગે.

સોમ—અરે બે રૂપૈઆ વધારે આપીશું. ચાલો તો ખરા.

જીવ—વીશ રૂપૈઆમાં એક બદામ ઓછી લેવાનો નથી.

રંગજી—જાઓ જાઓ, એક બાંટું ગધાટું દોરીને આપશે.

રંગના—વીશ રૂપૈઆની તો અમારી ત્રેવડ નથી.

પણ સોમનાથ, એકાંતે આવ, આપણે વિચાર કરીએ
(એકાંતે જઈને) પાઘડીનું તો એને બહાનું છે. પણ રાતવેળાએ
તે દેખતો નથી માટે તું એનાં લુગડાં એકડાં કરી આપ, પા-
ઘડી, લાકડી ક્યાં પડી હશે, તે દેખતો નથી, માટે તેની પા-
ઘડી લઈને તું એને માથે મુક. અને પછી હાથ ઝાલીને ઉભે
કર, એટલે મોઢે તો ના, ના, કહેશે. પણ આવશે ખરો.

સોમના—ડીક છે, એમ કરીશ. (પાસે જાય છે)

રંગના—સોમનાથ, તું જીવરામભટ્ટનાં લુંગડાં, ઘોરી, તુંબડી, ખ-
ધું તપાસી લે.

સોમનાથ—તપાસી લીધાં. જીવરામભટ્ટ, ચાલો ચાલો જોમ તમે
રાજી થશો તેમ કરીશું.લો, આ તમારી પાઘડી પહેરો.

જીવ—(પાઘડી ફેંકી દેછે) ના, ના, અમારે આવધું નથી.

સોમના—(ફરી ફરીને પાઘડી પહેરાવે છે) બોલો તો મારા સમ,
પ્રાણભૂતા સમ, પ્રહ્લહત્યા, ગૌહત્યા.

જીવ—(સોમનાથનો હાથ ઝાલોને ઠેબાં ખાતો ચાલે છે.)

રંગજી—વાહ વાહ! છેલ બટુકની ચાલ જો જો. આ ગામની
બાપડીઓ જોશે તો મોહિત થઈ જશે.

(જીવરામભટ્ટને અભિધી ઘોતીયું પડી જાયછે. ને સોમનાથ
થનો હાથ તેના હાથમાંથી છુટી જાયછે, સોમનાથ આગળ
જઈને ઉભો રહે છે. જીવરામભટ્ટ હેઠાં બેશીને ફાંફાં મારે છે
પણ ઘોતીયું જડતું નથી. એટલે ત્યાંજ હેઠાં બેસેછે.)

સોમના—વળી કેમ હેઠાં બેડા? ચાલોને.

જીવ—તમારે ઘેર આવતાં મારું મન વધતું નથી. અમે તો
આજની રાત અહીંજ બેશી રહીશું. કંહું છે કે.

શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત.

જેના નેત્ર વિષે સનેહ ન મળે, હૈદું ન હોર્વે મળી,
મોઢે મિષ્ટ વદી વચાળ કરિને, પુંઠે વલોડે વળી;
દુઃખે દાસ દિસે નહીંજ દિલમાં, દેહી વડાઈ વળે,

તેને ઘેર જવું જરૂર ન થટે, જો મિઠ મેવા મળે. ૩૨
 સોમનાથ—આલો આલો, તમારું ધોતીયું તો ભોંઈથી લો.
 જીવ—રસ્તા વચે અપવિત્ર જગ્યામાં પડ્યું. તે ધોતીયું હવે અ-
 મારા કામમાં આવશે નહિ, મોટે અમે લેતા નથી, (અમે
 કહીને, બીજી તરફ હાથે અનાદર કરે છે)
 રંગલો—હવે તે ધોતીકું કામમાં આવે નહિ.

ઉપજાતિ વૃત્ત.

અશક્યતાથી નહિ હાથ આવે,
 તો દાંષ તેમાં ઠગ તે ઠરાવે,
 ધાકે કદો જો કરિ કૂદકારો;
 કહે, નથી તે ફલ સ્વાદ સારો. ૩૩

રંગનાથ—(ધોતીયું લઈને જીવ—ને ખભે મુકે છે) લોલો આ
 તમારું ધોતીયું.
 જીવ—(વારે વારે ફેંકી દે છે) નહિ નહિ, હવે એ ધોતીયું અ-
 મે કદી પહેરવાના નહિ.

સોમના—લાલો બાપા, મારે ખભે નાખું. (લે છે)
 જીવરામભટ્ટ આલો. (હાથ ઝાલે છે)

જીવ—તમારી મા અહીં મુઘી સામાં તેડવા આવશે, તોજ
 અમે તમારે ઘેર આવીશું.
 રંગલો—ખરી વાત છે. કહ્યું છે કે—

ઉપજાતિવૃત્ત.

નહીં સ્વપત્ની પ્રિય સાસરામાં,
કે સર્વે જીને ન ગગે કશામાં;
સાસૂયે સન્માન નહીં થવાનું,
ધિક્કાર તે સાસરિયે જવાનું. ૩૪

રાતના—રાત વેળાની એતે અહીં ક્યાં આવે! (હાથ ઝાલીને)
ચાલો ચાલો.

જીવ—(ચાલે છે.)

સોમ—જીવરામભટ્ટ, હમણાં તમે તમારે ઘેર શા ધંધો કરો છો ?
રંગલો—ગધાડાં ચરાવાનો.

જીવ—હાલ અમે લખાણું લખીએ છીએ. તે દહાડાના ખસે
શ્લોક અને રાતના ત્રણસે શ્લોક લખી કાઢીએ છીએ.
અમારા જેવા અક્ષર આપ્યા શહેરમાં બીજા કોઈના
નથી. પાંચ રૂપૈયાના એક હજાર શ્લોક લખી આપી-
એ છીએ.

રંગલો—રતાંધળો!!! (કહીને નાશી જાય છે)

જીવ—(છાતી કુટેછે) હાય, હાય. (હેઠો ખસેછે.) જાઓ હું તો
તમારે ઘેર નહિ આવું.

રંગલો—

દોહરો.

માનીને અપમાન થાં, ચડે કારમો કાલ;

જો નવ ચાલે જોર તો, કૂટે આપ કપાલ. ૩૫

રગના—ગામના લોકો કહે, તેમાં અમે શું કરીએ? અમે કોઈ ગામને મોટે ગરણું બંધાય? લોકો તો દેખે તેવું કહે.

અમારા ઘરનાંએ કોઈએ કહ્યું હોય તો અમારો વાંક.

સોમ—ચાલો માઆપ, ચાલો. અમે તો તમારી ખુશામદ કરીને થાક્યા હવે.

જીવ—તમારા ગામના ઘરખારને કહીને એવો બંદોબસ્ત કરાવો, કે ગામમાં અમને કોઈ રતાંધળા કહે નહિ; તોજ અમે તમારે ઘેર આવીશું, નહિ તો નહિ આવીએ.

રગના—સોમનાથ. તું જાહેને ઠાકોરને કહે કે, ગામમાં બંદોબસ્ત કરે કે જીવરામભટ્ટને આપણા ગામમાં કોઈ રતાંધળા કહે નહિ.

સોમના—હું જાઉં છું. (જાય છે.)

રંગલો—આવો દરીદ્રી ભીખારી, અને મીજાજી છે, તેની આટલી બધી ખુશામદ શી કરવી? અમે પણ અમારે સાસરે તો જઈએ છીએ, ત્યાં આટલી બધી અમારી ખુશામદ કોઈ કરતું નથી.

રગના—તું શું સમજે ? તે આવા દરીદ્રી, મીજાજી છે. પણ કુળવાન છે. મોટે કાલ અમારી દીકરી ઉપર સોમ્ય લાવે,

● જે ગામમાં આ નાટક થતું હોય, ત્યાંના ઠાકોરનું કે દીવાનનું નામ લેવું.

એટલા સાર આટલી ખુશામદ કરવી પડે છે. નહિ તો તેનું મોઢુએ જોઈએ નહિ, એટલી મનમાં તો રીસ ચડે છે.

દીકરીને ખાવા ધાન, અને પહેરવા લુગડું એના ધરનું મળતું નથી, માથે ધાલવા ધૂપેલ સુધાં અમારે પૂરું કરવું પડે છે. દીકરીના કુખનો પાર નથી.

રંગલો—ત્યારે એવાને દીકરી દેવાથી શે ફાયદો?

રંગના—નાત જાતમાં આખર મેળવવા ગયા. ભોગ લાગ્યા ભાઈ, બ્યારે માથે વીતે ત્યારે માણસની આંખો ઉઘડે. હવે ગમે તે થાય તોપણ કદી એવા કુળમાં દીકરી દઈએ નહીં. એવી આખરમાં ભડકો ઉઠ્યો.

સોમના—(આવીને) બાપા. હું દરબારને કહી આવ્યો. તે હાલ બંદોબસ્ત કરશે.

રંગના—જીવરામભટ, ચાલો. હવે તમને કોઈ કહી શકનાર નહિ.

જીવ—તમારા ગામનું કોઈ કહે, તો હવે તમે જમાન ખરા?

રંગના—અમે તો લોકોને શું કરી શકીએ? પણ અમારો ઠાકોર બંદોબસ્ત કરશે, એટલે પછી તમને કોણ કહી શકનાર છે? (એવામાં થાળી પીટાય છે)

રંગલો—ઓ!! રંગનાથભટનો જમાઈ, જીવરામભટ આપણા ગામમાં આવે છે, તેને કોઈ રતાંધળો કહેશે નહિ, જે કહેશે તે દરબારનો યુનેગાર છે—સાદ સાંભળજો!!!

જીવ—આ શેનો સાદ પડે છે?

સોમના—તમને કોઈ રતાંધળા કહે નહિ, એવો દરબારની તર-
ફથી સાદ પાડે છે; હવે કોઈ કહે તો અમારો ઠાકોર
તેનાં નાક, ને કાન કાપે. અને ગામમાં નહિ જાણતા
હોય તે પણ જાણશે, કે રતાંધળા કહેવાથી જીવરામ
બટ ચીડે છે. માટે હવે કોઈ કહેશે નહિ.

રંગશી—

દોહરો.

સ્ત્રીજી સ્ત્રીખી ઢાંકતાં, લાખો જાણે લોક;
અભિમાની અભિમાનથી, ફજેત થાયે ફોક. ૩૬.

પડદો પડ્યો.

ગાનારા ગાયછે. મેલ મિથ્યાઅભિમાન. ઇત્યાદિ,

અંક ૪ થો.

પાત્ર. ૧ જીવરામભટ્ટ, ૨ રંગનાથભટ્ટ, ૩ સોમનાથ, ૪ દેવબાઈ,
૫ રંગસો, ૬ ગંગાબાઈ. પાડી, અને પાથરેલી શતરંજી.

સ્થળ રંગનાથભટ્ટનું ઘર.

પડદો ઉઘડ્યો. ત્યાં ઉપર લખેલાં પાત્રો છે. ગંગા શિવાય.
સોમના—જીવરામભટ્ટ, આ શતરંજી ઉપર તમારું આસન રા-
ખો. અને આ તમારાં લુગડાં, સંભાળીને, મુકો. (તે
મુકે છે.)

દેવબાઈ—જીવરામભટ્ટ. તમે અતારેરાત વેળાના ક્યાંથી આવ્યા?
જીવ—દહાડે તડકો બહુ પડે છે, માટે પાછલે પહોરે ધેરથી ની-
કળ્યા હતા. અમે જાણ્યું કે અજવાળી દૂધ, ધોળા દ-
હાડા જેવી રાત છે, માટે ચંદ્રમાને અજવાળે આધ્યા
જાણ્યું.

રંગસો—જીવો હજી પોતાનું અભિમાન મુકતો નથી.

દેવબા—તાપ કેવો પડે છે?

જીવ— (ગ્રીષ્મવરણન.) શાદૂલવિક્રીડિતવૃત્ત.

તાતા તાપથી તમામ તરૂંથી, પક્ષી વિચારાં પડે,
વ્રંદો વાંદરનાં વિશેષ વિલરી, જ્યાં ત્યાં પછી જૈ ચહે,
હુંબું ઉષ્ણ નદી તલાવ તટમાં, મચ્છો તપ્યાં તર્ફડે,
મારે મોષમગ્રીષ્મકાલ કહિયે, નાના પ્રકારેનહે. ૩૭

(૫૫)

દેવયા—ગોવાળ તો કહેતો હતો કે—એકપડી રાત જતાં પાડીનું
પુંછડું પકડીને તમારો જમાઈ ગામના પાદરમાં આવ-
તા હતા, અને આટલી બધી રાત સુધી તમે ક્યાં
રોકાયા?

જીવ—તમારા ગામને પાદર મોટું તળાવ છે. તેમાં અત્યારે સુંદર
પોયણીઓ ખીલી છે, તેની શોભા જોવા સારૂ, ઘણી
વાર સુધી તો અમારું મન ત્યાંજ વળગી રહ્યું હતું. જા-
ણે કે રાત્રી ૩પી સ્ત્રીનું મુખ જોવાનું દર્પણ હોય, એ-
વું સરોવર શોભતું હતું. તેવિધે અમે એક શ્લોક કહ્યો.

દેવયા—શી રીતે કહ્યો?

જીવ— વસંતતિલકાવૃન.

ચંદ્રપ્રભાવ મુખ *શર્વરિ-બાલિકાનો,
તારા તળો સમુહ ડૉમૌકિક-માઢિકાનો;
આ લોક મધ્ય અતિલાયક લેખવાનુ,
શોભાત શ્રેષ્ઠાસર દર્પણ દેખવાનુ. ૩૮

રંગભો—આંખો મીચીને તે શ્લોક કહ્યો હશે?

જીવ—તે પછી તો પહોર રાત ગઈ, એટલે જાણ્યું કે—હવે તો
સઉ સુઈ રહ્યાં હશે, માટે આપણે પણ અહીં ગામ-
ને પાદરજ સુઈ રહેવું; સવારે ઉઠીને તમારે ઘેર આવ-
વાનો વિચાર હતો.

દેવબા—આગળ તમે અહીં આવ્યા હતા, ત્યારે તો કહેતા હતા કે હું સંધ્યાકાળથી અનુષ્ઠાન કરું છું, માટે દહાડો આવ્યે એટલે તરત એક ઓરડીમાં પેસતા હતા. તે સવારે બહાર નીકળતા હતા. તે અનુષ્ઠાન પૂરું થયું કે શું?
રંગલો—તે અનુષ્ઠાન, તે જીવરામભટ્ટની આવરદા, બંને સાથે પુરાં થયે.

ઉપજાતિ વૃત્ત.

સ્વભાવનો સાધિત સાધનાનુ,

પુરું અનુષ્ઠાન નથી થવાનું;

સમાપ્તિ તેની મરવા સમામાં,

પૂર્ણાં હુતી તો પછિથી ચિતામાં. ૩૯

જીવ—અનુષ્ઠાન તો હજી પૂરું થયું નથી, પણ આખા વર્ષમાં ફક્ત એક રાતે બહાર નીકળવાની અમે છુટ રાખી છે.

દેવબા—રોજ રાતે તમે શેનું અનુષ્ઠાન કરો છો?

રંગલો—ઉંઘ દેવીનું અનુષ્ઠાન કરેછે.

જીવ—અમે અજપાગાયત્રીનું અનુષ્ઠાન કરીએ છીએ.

દેવબા—અજપાગાયત્રી કેવી હશે?

જીવ—બ્રહ્મગાયત્રી, વિષ્ણુગાયત્રી, રુદ્રગાયત્રી, ગણેશગાયત્રી, ઇત્યાદિ ઘણા પ્રકારની ગાયત્રીઓછે. તેમાં જપકર્યા વગર એની મેળે જપાય. તે અજપા ગાયત્રી કહેવાય છે.

દેવબા—જપ કર્યા વગર શી રીતે જપાય?

જીવ—આપણે જ્યારે શ્વાસ લઇએ છીએ, અને પાછો મુકીએ છીએ ત્યારે તે શ્વાસના ધ્વનિનો આભાસ થાય છે તે.

દેવબા—શ્વાસના ધ્વનિનો આભાસ કેવો થતો હશે?

જીવ—શ્વાસ લેતાં હં, અને મુકતાં સઃ વળી લેતાં સો, અને મુકતાં હં, ધ્વનિ થાય છે. તેથી “હંસઃસોહં” એવો મંત્ર નિરંતર એની ઝેળે જપાયા કરેછે. તે દરએક પળમાં છવાર. ને દરએક ઘડીમાં ૩૬૦, વાર. અને એક દ-હાડો ને રાત મળીને એકવીશ હજારને છેસે આસોશ્વાસ લેવાય છે, તેનું નામ અજપાગાયત્રી કહેવાય છે. ને તે રાત આખી મળીને ૧૦૮૦૦) એટલે સો માળા જપાય છે. (આ ઉપરથી માળાના મણિકા ૧૦૮ કર્યાં હશે) મા-ટે સવારમાં ન્હાયા પછી હાથમાં જળ લઇને સંકલ્પ કરવો કે, આજ હું દશ હજારને આડસે અજપાગાયત્રી જપું તે બ્રહ્માર્પણમસ્તુ. તો પછી બીજી ગાયત્રીનો, કે કોઈ મંત્રનો જપ કરવાની જરૂર નથી.

રંગભો—થયું સંધ્યા, માળાનું માંડી વાળ્યું.

દેવબા—કેવું આસન વાળીને મંત્રનો જપ થતો હશે?

જીવ—આસન ચોરાશી પ્રકારનાં કહ્યાં છે, આમ કાચબાની પેઠે ખેશીને જપ કરે તો કર્માસન કહેવાય. આમ મછની પેઠે લાંબો પડીને જપ કરે તે મત્તાસન. આમ પારશનાથની પેઠે ખેસે તે પદ્માસન. (એકપદાસન, ઋદ્ધર્વ મુજાસન, હં-

સાસન, વૃષભાસન, ગરુડાસન, વગેરે કેટલાંએક આસન
બોધી વાળી દેખાડે છે)

દેવબા—તારે તમે રાતે કયું આસન વાળીને અજપાગાયત્રી
જપોછો?

જીવ—અને રાતે આમ શખાસને કરીને ચારે પહેરે અજપા
ગાયત્રી જપીએ છીએ. (મડદાની પડે મુઠ્ઠી દેખાડે છે)

રંગલો—આતો મસાણાની બળતી ચહેમાં વાળવું પડે છે તે
આસન થયું.

જીવ—(ઉઠીને) શાસ્ત્રમાં તો રાતના ચારે પહેરેનાં જુદાં જુદાં
ચાર આસન કહેલાં છે.

દેવબા—તે કેવાં હશે?

જીવ—

શ્લોક.

સર્વાંગાચ્છાદનં પૂર્વ, સૈક વસ્ત્રાસનં તતઃ

દિગંબરાસનં પશ્ચા, ત્થાન કુંડલિકાસનમ્ ॥૪૦

અર્થ—રાતના પહેલા પહેરેમાં આવી રીતે આખા શરીર ઉપર
ઓઢીને લાંબા થઈને પડવું, તે “સર્વાંગાચ્છાદનાસન”
કહેવાય. પછી બીજો પહેરે ઓઢીલી ચાદર બાંધી જાય,
અને પહેરેલુંજ એક પોતીયું રહે, તે “સૈકવસ્ત્રાસન”
કહેવાય. ત્રીજો પહેરે તે એક લુગડું પણ બાંધી જાય
તે “દિગંબરાસન” કહેવાય. .

રંગલો—દિગંબરાસન કરી દેખાડોને.

(૫૯)

જીવ—દિગંબરાસન જોવું હોય તો જમીને કાશીના પરમહંસોને જો.

દેવબા—પછી એથે પહેરે કેવું આસન વાળોછો?

જીવ—પાછલે પહેરે ટાઢ પડે તે વખતે આવી રીતે “શ્વાન કુંડળિકાસન” વાળવુંજ જોઈયે. એવાં આસન વાળે તો અજપા ગાયત્રીની સિદ્ધિ થાય.

દેવબા—ત્યારે અનુષ્ઠાનની વખતે, ધૂપ, દિવા કરવા જોઈએ તે?

જીવ—માનસિક ધૂપ, દીવા કરીએ છીએ.

દેવબા—માનસિક કેવી રીતે?

જીવ—મનમાં ધારીએ કે-દેવજી સરૈયાની દોકાનમાં આગ લાગી, અને અગર ખતીની કોઠી સળગી ઉઠી, એટલે દેવને ધૂપ સારી પડે થયો. મ્યુનસિપાલ ખાતાવાળાએ દીવા કર્યા, એટલે દેવને દાંપસમર્પયામિ. એમ કહીને જળ મુકીએ એટલે થયું. દેવને કાંઈ જોઈતું નથી, દેવ તો ભાવના બુખ્યા છે.

દેવબા—ત્યારે કાલે હું પણ મનમાં ધારીશ કે, જીવરામભટ્ટને લાડવા, જલેખી, ખરફી વગેરે ભાત ભાતનાં ભોજન સમર્પયામિ, એમ કહીને જળ મુકીશ. એટલે થયું, પછી તમારે વાસ્તે મારે રસોઈ કરવી પડશે નહિ.

જીવ—માણસને તો એમ ન ચાલે, અને દેવને તો ચાલે.

ભોજન પ્રસંગ.

દેવબા—ઉઠો હવે નહાઈલો. કુંસાર, દાળ, ભાત તૈયાર થયાં છે, અને રસોઈ ઠરી જાય છે.

(૧૦)

જીવ—અમે સોમનાથભટ્ટને કહેલું છે, કે અમારે તમારા ઘરનું
અબ ખાવું નથી.

સોમના—લો એતો જાણ્યું જાણ્યું હવે છાનામાના નહાણો; આ
નહાવાનું પંચીયું.

જીવ—ના અમારે નથી જમવું. (એમ કહેતો કહેતો પંચીયું
પેહેરીને ઉભો રહે છે)

સોમના—ચાલો ખાજો. (હાથ ઝાલીને ખાજો લઈ જઈ બેસા-
રીને) આ હાંધામાં ઉનું પાણી છે તેથી નહાઓ.
અને આ તમારું અખોટીયું ખોટીએ મુક્યું છે. (આ-
ધો જાય છે)

જીવ—(ખીજું હાંલું પડ્યે હતું તે પોતાના ઉપર રેડેછે)
ગંગેચ યમુને ચૈત્ર, ગોદાવરી, સરસ્વતી,
નર્મદે સિંધુ કૌવેરી, જલેડુસ્મિન્ સંનિધિકુરુ.
હરે હરે ગંગે, હરે હરે ગંગે, યુ, યુ, યુ.

સોમના—અરે હાય હાય આ શું કહ્યું?

જીવ—કેમ છે? યુ, યુ, યુ.

સોમ—અરે એ મેલા હાંધામાં તો બેંચનુ મુતર હતું. ઉંનાં
પાણીનું તો પેલું ઉજળું હાંલું છે.

જીવ—તમને પારકા કુખની ખખર પડે નહિ, એટલે હસો છો.

સોમ—કેમ વાર?

જીવ—અમે જાણ્યા વગર એમ કર્યું નથી. યુ, યુ, યુ.

રંગજી—જીવરામભટ્ટ દેખતા નથી એમ તમે જાણશો નહિ.

જીવ—અમારે શરિરે લુપ્ત થઈ છે માટે વૈદે કહ્યું છે કે પ્રથમ ભેથના મુતરે નહાઈને પછી ઉત્તે પાણીએ નહાવું એટલે લુપ્ત મટી જશે. તેથી અમે પ્રથમ ભેથના મુતરે નહાયા. હવે આ ઉત્તે પાણીએ નહાઈશું.

સોમ—ઠીક છે, નહાઓ.

જીવ—(નહાઈને ઉભા થઈને ફાંફાં મારે છે. અખોટીઉ જડવું નથી, તેથી નાક ઝાલીને ઉભો રહે છે)

દેવબા—હવે ઝટ અખોટીઉ પહેરો, વાળુ ઠરી જાય છે.

રંગલો—નાક સંભાળે છે, જે નાક છે કે ગયું?

જીવ—તમે ગામડીઆ લોકો શું સમજો? અમે રોજ નહાઈને ત્રણ ઘડી સુધી પ્રાણાયામ કરીએ છીએ, ત્યારે આજ એક બે ઘડી સુધી તો કરીએ.

રંગના—(સોમ. ને) તે અખોટીઉ દેખી શકતો નથી, માટે દોગ કરે છે, તું જઈને એના હાથમાં અખોટીઉ જોશ.

સોમના—હો, આ અખોટીઉ પહેરો.

જીવ—(અખોટીઉ પહેરીને ઉભો રહે છે)

દેવબા—વળી કેમ ઉભા થઈ રહ્યા? ચાલો ઝટ, આવીને આ પાટલે બેસો.

જીવ—અમે અમારા વિચારમાં ઉભા છીએ, કાંઈ અમસ્તા ઉભા નથી.

દેવબા—વળી શો વિચાર થયો?

રંગલો—વિચાર પેલાં ભવના નથીબનો.

જીવ—શો તે શો? અમારા સસરાને પુછોને.

દેવયા—તમારા સસરાને શું પુછું? તમેજ કહોને.

જીવ—અમને દસ રૂપૈયાની પાંચડી આપવાની કહી છે, તે આપો તો જમવા બેસીશું. નહિ તો અમારે જમવું નથી.

દેવયા—અત્યારે પાંચડી ક્યાં લેવા જાય? સવારે આપીશું.

રંગજી—ત્યારે તમારો સાલો, કે ધાધરો કહાડીને આપો.

જીવ—અમારે અત્યારે જોઈએ, પછી તમે સવારે કાંઈ આપો નહિ માટે કાંતો કોઈકને કમૂલાવો.

દેવયા—એટલી દસ રૂપૈયાની પણ અમારી સાહુકારી નથી કે!

જીવ—એતો બધા સંસારની રીત છે, કે જેને નાણાવટીઆ હજારો રૂપૈયા ધીરતા હોય, પણ જમાઈ પાંચ રૂપૈયા વાસ્તે જમાન માગે.

ઉપજાતિ વૃત્ત.

નામે લખીને ધન લાખ ધોરે,

અને ગણાતા ઉમદા અમીરે;

તે અત્પ માટેજ લબાડ લાગે,

જરૂર જામાત્ર જમાન માગે.

૪૧

દોહરો.

અવર કોઈ કદિ એ રિતે, જો માગેજ જમાન;

તો તે તેને અંતરે, અતિ માને અપમાન

૪૨

રગના—(હાથે, સ્ત્રીને) તે આંધળાને દોરી લાવીને બેસાર.

દેવબા—(હાથ ઝાલીને) ચાલો ચાલો, પાધડી સવારે આપોશું.

જીવ—ના, ના, ઊંડું, ઊંડું, અમારે નથી જમવું, નથી જમવું.
(એમ કરતો આવે છે)

દોહરો.

કયને તો ના,ના કહે, હૈયામાં હા હોય;

ધુતારાના ઢોંગ તે, કઠ્ઠી શકે સહુ કોય. ૪૩

દેવબા—આ પાટલા ઉપર બેસો, હું રસોડામાંથી કેસાર લઈ
આવું. (એમ કહીને ઝટ જાય છે)

જીવ—(બેસે છે, પણ મોટું ભાંત સામું થયું ને થાળી પુટે રહી.

રંગલો—વાહવાહ! કહેછોને જીવરામભટ્ટ દેખતા નથી?

દેવબા—(આવીને) અરે એમ આવળે મોઢે કેમ બેઠા? આમ
કરીને બેસો. થાળી તો પછવાડે રહી.

જીવ—અમે કાંઈ વગર જાણે આવળે મોઢે બેઠા નથી, પણ અ-
મારે જમવું નથી, મોઢે આમ બેઠા છેએ.

દેવબાઈ—હવે આ તરફ મોટું ફેરવો.

જીવ—પાધડી આપોતો મોટું ફેરવીશું. નહિ તો અમારે જમવું
નથી.

દેવબા—(ઝાલીને ઉભા કરીને બેસારે છે) જીએ આ કેસાર એટલો,
કે વધારે જોશ?

જીવ—(હાથ ફેરવીને) એટલો ખસ છે.

દેવખા—(ધીની વાદી લેવા જાયછે) ત્યાં પાડી આવીને થાળીમાં-
થી કુંસારે ખાઈ જાય છે)

જીવ—શું કરવા હલાવ હલાવ કરોછો? એતો હમણાં ફરી જશો.

દેવખા—(આવીને) અરે હાય હાય, કુંસાર તો પાડી ખાઈ જાય
છે; તમે થાળીની ખખર કેમ રાખતા નથી?

જીવ—છોને ખાઈ જતી અમારે જમવું હોય તો ખખર રાખીએ.

રંગલો—સસરાના ધરનું છોકરું કે વાછડું આવીને થાળીમાંથી
ખાવા માંડે, તો તેને કાઢી મુકાય કે?

દેવખા—(પાડીને હાંકીને બીજી કુંસાર પીરસેછે) જુઓ એટલા
કે વધારે જોશો?

જીવ—એટલો ખસ છે.

દેવખા—(રસોડામાંથી વાદી લાવીને ધી પીરસે છે)

જીવ—વળી રાંડ કુંસારે ખાવા આવી કે? લે ખા, ખા, (જોરથી
લાત મારેછે)

દેવખા—અરરર. મુઠ્ઠા આ દીકરી, નેં સુએ આ જમાઈ, મારો
તો દાંત પડી ગયો. લોહી નીકળ્યું; યુ, યુ, યુ.

રંગલો—ઠીક કર્યું, બલી લાખંશી ખવરાવી, એજ લાગની છે.

જીવ—ધરડાં થયાં પણ હજી તમને પીરસતાં આવડતું નથી.
આટલું ખધું ધો રેડાય? એવી લાખંશી તમે ખાઓ.
અમને તો ભાવે નહિ.

રંગના—લાત શા વાસ્તે મારી?

જીવ—અમારો સ્વભાવ આક્રી છે, આમ ધીનો ખગાડ કરે, તે

અમારાથી ખસાય નહિ. તેથી લાત મરાઈ ગઈ.

દેવબા—હો આ દાળ, ભાત, અને શાક, હવે જમવા ખેસો.

જીવ—(ભાતદાળ વગેરે થોડાંક એકડાં કરીને ભાંઈ ઉપર ત્રણ
બળિદાન મુકેછે)

દેવબા—તમે એ શું કર્યું?

રંગલો—એના બાપની હોળી કરી.

જીવ—તમે જાણતાં નથી કે?

દેવબા—તમારો મસરો રોજ આમ કરેછે ખરા, પણ મેં કદી
પુછ્યું નથી કે આ શા વારતે કરો છો.

જીવ—એતો બ્રાહ્મણના કુળનો ધર્મ છે, કે એમ કરવું. કેમકે
બ્રાહ્મણ જ્યારે જમવા ખેસે છે, ત્યારે તેમનાં દર્શન
કરવાને ભૂપતિ એટલે બ્રહ્મા, બુવનપતિ એટલે વિષ્ણુ,
અને ભૂતપતિ-એટલે મહેશ્વર, એ ત્રણ દેવો આવેછે.

રંગલો—આવા મિથ્યાભિમાનીનાં દર્શન કરવા કેમ ના આવે?
દરબારે હંદેરો પીટાબ્બો છે માટે મવારે બધા ગામના
લોકો દર્શન કરવા આવશે.

જીવ—માટે તે દેવોને બળિદાન આપીને જમવા માંડવું, નહિ
તો તે ત્રણ દેવો નિરાશ થઈને શાપ દેછે.

રંગલો—ખરી વાત તમે બળિદાન ન આપો તો, તેઓ બિચારા
રા ભૂખે મરે, માટે શાપ દેજ.

દેવબા—ત્યારે કદાપિ તમે, તમારા ગામનો રાજા, અને પ્રધાન,
ન, કોઈને ઘેર મળ્યાં જાઓ, તે વખતે તે જમવા બે-

સતો હોય, ને તેના સામાજીન બેસો, પછી તે બાજુ
દાળ વગેરે ઘોડુંક એકડું ગંદા જ્યું કરીને, જમ કુતરાંને
કે બિલાડીને વાસ્તે ભોઈ ઉપર ખાવા નાંખે, તેમ ત-
મારા સામું નાંખીને કહે કે—

આ લો, જીવરામભટ્ટ તમે. આ લો રાજજી તમે. આ
લો દીવાનજી તમે. તો તે બેઝમી લાગશે કે નહિ? અને તે-
થી તમને રીસ ચડશે કે નહિ?

જીવ—માણસને રીસ ચડે, પણ દેવને ચડે નહિ. મોટાનાં પેટ
મોટાં હોય. કહ્યું છે કે—

उपजातिवृत्त.

મોટાતણાં પેટ સદૈવ મોટાં, છોટાતણાં પેટ સદૈવ છોટાં;
વર્ષાદને ગાઝ જનો મળેછે, તથાપિ તે કયાં કદિયે ગળેછે. ૪૪

(પછી કાંઈ બાબતી પાંચ કોળીઆ મોંમાં મુકે છે)

દેવમા—એ શું કર્યું?

જીવ—એતો પ્રાણાગ્નિહોત્ર.

દેવમા—પ્રાણાગ્નિહોત્ર એટલે શું?

જીવ—શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—પ્રાણાણનો દીકરો રોજ અગ્નિ હો-
તના કુંડમાં હોમ કર્યા વિના જમવા બેસે, તો તેને મ-
હા પાપ લાગે છે. માટે તેને બદલે પ્રાણરૂપી અગ્નિમાં
પ્રથમ પાંચ આહુતિયો હોમીને જમ તો તેને અગ્નિ
હોત્ર કર્યું જોડ્યું પુણ્ય થાય છે.

દેવબા—કોણિયા વાળીને મોમાં મુક્યા, તે હોમ કર્યો કહેવાય કે?

જીવ—હા, તે પ્રાણાગ્નિહોમ કહેવાય. પછી અગ્નિમાં હોમ કરવાની ઝાઝી જરૂર નથી.

દેવબા—તારે પ્રાણાગ્નિહોમ તો બધા પ્રાણીઓ કરે છે, તેમાં તમે શી નવાઈ કરી?

જીવ—આહુતિનો મંત્ર ભણ્યા વિના કોળીઆ ભરે, તે પ્રાણાગ્નિ હોમ કહેવાય નહિ.

દેવબા—ઠીકછે, જમી લો.

જીવ—(રગનાથભટ્ટને) ગયા વરસમાં અમે ગોદાવરીની જાત્રાએ ગયા હતા, તે રસ્તામાં જે જે ગામ આવ્યાં, તે ગામના પંડિતોને બોલાવીને ચરચા કરીને અમે જીત્યા હતા.

રગના—કેઈ વિદ્યામાં જીત્યા હતા?

જીવ—વાચાળવિદ્યામાં જીત્યા.

રગના—વાચાળવિદ્યા કેઈ કહેવાય?

જીવ—

યત્ર શાબ્દિકા સ્તત્ર તાર્કિકા, યત્ર તાર્કિકા સ્તત્ર શાબ્દિકા;

યત્ર નોભયં તત્ર ચોભયં, યત્ર ચોભયં તત્ર નોભયમ્. ૪૫

અર્થ. જ્યાં વैयाકરણી મળ્યા, ત્યાં અમે તર્કશાસ્ત્રી થયા, અને જ્યાં તર્કશાસ્ત્રી મળ્યા, ત્યાં અમે વैयाકરણી થયા. અને જ્યાં બ્યાકરણ કે તર્કશાસ્ત્ર કશું જાણે નહિ, ત્યાં અમે બં-

ને શાસ્ત્રના જાણનાર થયા, અને જ્યાં બંને શાસ્ત્રના
જાણનારા મળ્યા, ત્યાં અમે બંને શાસ્ત્રોની વાત પડી
મુકીને જુદોજ રસ્તો પકડ્યો. વળી શાસ્ત્રોએ જ કહ્યું
તે અમે કબ્બલ કર્યુંજ નહિ, એ રીતે જીત્યા.

રંગના—કહના માંડવી બંદરે વાળા વિધનાય શાસ્ત્રી બહુ વ-
ખણાય છે, તે તમને મુંબઈમાં કે ક્યાંઈ મળ્યા હ-
તા કે ?

જીવ—અરે એને લોકો વખાણે છે તેથી અમને બહુ રીસ આવે
છે, એનામાં શા માલ છે ?

રંગજી— ઉપજાતિવૃત્ત.

જો પારકી કીર્તિ પડેજ કાને,
મીઠાશ તેમાં મનથી ન માને;
સ્વકીર્તિનાં ગાયન ગાય ગાજી;
મિથ્યાભિમાની મુરખા મિજાજી. *૪૬

જીવ—પણ કેટલા બધા લોકો અમારીજ પંડિતાઈનાં વખાણ
કરતા હતા.

સોમના—બાપા, આ વાત સાચી હશે ?

રંગના— વસંતતિલકા વૃત્ત.

જેને ન જાણ કદિ કોકિલ કાગ કેરું,

*જ્યાં નાટક થતું હોય ત્યાંના નામીયા શાસ્ત્રીનું નામ લેવું.

ते कागनुं कदि वखाण करे घणेहं;

जेणे सुण्या श्रवण कोकिल शब्द सारा,

ते कागना स्वर सुणी नहि माननारा. ४७

ਸੋਮ—ਪਲ ਪੰਤਿਤੋ ਮੂਰ੍ਯਨਾਥੀ ਕੇਮ ਹਾਰੇ?

रगता— दोहरे.

अभिमानो मत आपनो, मक्रे नाहे तल मात्र;

ते माटे तेथी हठे, शाणा लोक सुपात्र. ४८

સોમનાથ—જીવરામભટ્ટ, તમે કાંઈ સંસ્કૃત અભ્યાસ કરેલો કે?

૭૫—સંસ્કૃત, ફારસી, અરબી, લાટીન, અને ઇંગ્રેજી, એકે વિદ્યા અમારી અજાણી નથી. બધી વિદ્યાઓ અમે જાણી લીધી છે.

રંગલો—મિથ્યાભિમાનીનું અજ્ઞાણ્યું કાંઈ ન હોય, એ તો માના પેઠમાંથીજ ભણી ગણીને અવતરેલા હોય.

रगनाथ—तमे केनी पासो विद्या भाइया हता?

૭૫—અમારી મેળે અમે બધી વિદ્યાઓ શીખી લીધી છે;
કોઈને ગુરુ ક્યો નથી.

रंगलो—कपटी भाणुस विद्या ओरी ले, अथवा ओरावीने ले,
पण शिष्य थडने न ले.

કહ્યું છે કે— ઉપજાતિવૃત્ત.

चोराविले, केचित चोरि राखे, विद्या गुरुने गुरुजी नभाखे;

જુઓ કળા એ કપટી જનોની, કરે વઢાઈ સ્વ-પરાક્રમોની. ૪૯

સોમના—તમે એકે પુસ્તક રચ્યું છે કે?

જીવ—હા, જીવરામવિનોદ નામનો મોટો ગ્રંથ અમે રચ્યો છે.

રંગભો—કોઈક પાસે રચાવીને પોતાનું નામ ધાધ્યું હશે.

ઈંદ્ર વજ્રાવૃત્ત.

બોજા કને કામ કશું કરાવે, તેનું બધું માન સ્વયં ધરાવે;

ગાડી તઢે શ્વાન ગતી કરીને, ફુલાયછે ફૂલ વૃથા ધરીને. ૫૦

સોમના—ત્યારે સંસ્કૃત શ્લોકનો તમે અર્થ કરો ખરા કે?

જીવ—હોવે, શા વાસ્તે ન કરીએ? શું અમે નથી જાણતા?

સોમના—“રામો લક્ષ્મણમબ્રવીત્” એટલાનોજ અર્થ કરો જો-
ધએ.

જીવ—રામો લક્ષ્મણમબ્રવીત ૩૩ (છેલો ત લંબાવીને બોલે છે)

સોમ—ત્ ટુંકો બોલવો કેમકે તે ખોડો છે.

જીવ—એમાં કાંઈ કઠણ અર્થ નથી. રામો એટલે રામ, લક્ષ્મણ
તે લખ્મણ, અને મખ્મવી, તે સીતા.

સોમના—શાથી જાણીએ કે-મખ્મવી એટલે સીતા?

જીવ—રામ, ને લખ્મણની જોડે તે સીતાવિના બીજી મખ્મવી
કેઈ હોય? એટલું અફલથી જાણીએ કે નહિ?

સોમના—પછી ત્ રહ્યો તેનો શા અર્થ?

જીવ—ત્ એટલે હનુમાન.

સોમનાથ—શાથી જાણીએ કે તું એટલે હનુમાન?

જીવ—જો ને તને પણ લંગડો છે કે નહિ?

રેગલો—સામાશ શાસ્ત્રીબાવા સામાશ! આવા શાસ્ત્રી તો કાશી-
માં પણ નહિ હોય.

સોમનાથ—તને અંગ્રેજીનો અર્થ કરશો કે?

જીવ—અંગ્રેજી શું? તમારે ગમે તે પુછો ને. Twinkle
twinkle little star.

સોમના—“ટિંકલ ટિંકલ લિટલ સ્ટાર” એટલાનોજ અર્થ
કરો જોઈએ?

જીવ—એમાં શું છે? ટિંકલ ટિંકલ એટલે ટપકાં ટપકાં,
અને લિટલ લિટલ એટલે લીટાં લીટાં, સાદેખ કરેછે
તે (હાથનો ચાળો કરી બતાવેછે)

સોમના—એમાં તો આકાશના ચળકતા ચળકતા ન્હાના તારા
વિષે છે.

જીવ—તારે અમે પણ એજ કહ્યું કે નહિ? દુનિયાનો સાદેખ
આકાશમાં ટપકાં ટપકાં અને લીટાં લીટાં કરેછે તે.

સોમના—તારે અમારો દરબાર સ્કૂલ સ્થાપનાર છે, તેના મા-
સ્તર તમે થશો?

જીવ—ઉપરીની મહેરબાની હોય તો સ્કૂલ તો શું પણ કાલેજનું
કામ ચલાવી શકીએ.

દેવબા—હવે કંસાર કે કાંઈ લેશો કે?

જીવ—ના, હવે ભાત લાવો.

દેવબા—(ભાત પીરસે છે)

જીવ—(જમીને નમ્યજી લઈને વાતો કરવા મંડે છે) ગયા મોમા-
સામાં અહિં વર્ષાદ કેવાક હતા?

દેવબા—હવે જઈને પેલી શતરંજી ઉપર બેસો, અને લુગડાં
પહેરો.

જીવ—અરે ધણે દહાડે ભેગાં થયાં છેએ. મોટા પેટ ભરીને વાતો
તો કરીએ?

દેવબા—જાઓ, વળી કાલ આપો દહાડો વાતો કરીશું.

જીવ—મને તો તમારી આગળથી હોતીને જવાનું ગમતું નથી.

રંગલો—સાસુના મોઢાની વાતોમાં બહુ મિઠાશ હોય. કહ્યું છે કે

શાર્દૂલ વિક્રોડિતવૃત્ત.

પૂરી નેં દુધપાક શાક સરવે, લાડુ સવાશેરિયો,

દ્રાક્ષા દાડમ શેલડી સરસ કે, કેળાં તથા કેરિયો;

એ સૌ સ્વાદ સ્વડ્યા ઘણાય પળ તે, શું શ્રેષ્ઠ સ્વાદિષ્ટ છે,

વાતો સાસુતળા રુઢા વદનની, મિષ્ટાન્નથી મિષ્ટ છે. ૧૧

જીવ—પણ તમે સોમનાથભટ્ટની વહુના સીમેંત ઉપર અમને
કુંકોતરીજ મોકલી નહિ, તે કાંઈ ઠીક કર્યું નહિ, એ બા-
બતનો અમારા મતમાં બહુ ઘોખો લાગ્યો છે.

રંગલો—હવે ફરીથી અધરણી આવશે, તારે કુંકોતરી મોકલશે.

† માં ઘોખું.

રંગના—(સોમ, હળવે) એ મિથ્યાભિમાનીનો હાથ ઝાલીને
પેલી શતરંજ ઉપર લઈ જઈને ખેસાર; એતો આખો
રાત લવારો કરશે.

સોમના—(જીવ-ને) ચાલો હવે પાન સોપારી આપું (દોરીને
શતરંજ ઉપર લઈ જઈને ખેસાડે છે)

પ્રવેશ નવો.

જમનાની બહેનપણી ગંગા આવે છે.

ગંગા—જીવરામભટ્ટ આવ્યા છે કે શું?

રંગલી—(લટકુંકરેને) હા!! જીવરામભટ્ટ આવ્યા છે.

જીવ—આપો, કોણુ એ?

ગંગા—એતો હું ગંગા.

જીવ—હા, ખરાં, ખરાં, આપો સુખ શાતામાં છો?

ગંગા—તમે મને ઓળખી કે?

જીવ—તમને ના ઓળખીએ એવું હોય? અમને પળીએલ, ને
ટળીએલ કહ્યા હતા, એજ તમે કે નહિ?

ગંગા—(ખડખડ હસીને) અહો! તે દહાડાની વાત હજી સાં-
ભરે છે કે?

જીવ—એ તે વળી ભૂલી જવાય કે?

દેવખા—ગંગા, શી વાત હતી? કહેતો ખરી.

ગંગા—એતો જ્યારે આપણી જમનાનાં લગ્ન થયાં હતાં, ત્યારે

અમે સાત આઠ જણીઓ મળીને આવતી જાને, વર
જોવા, ગામને પાદર ગયાં હતાં.

રંગલો—બાજીગરનું માંકડું જોવાસારૂં એટલાં બધાં છોકરાં, અને
બાયડીઓ ટોળે મળેછે, તો આવા રૂપાળા વરને જોવા
કેટલાં બધાં મળ્યાં હશે!

ચોગા—પછી જીવરામભટ્ટની મુછમાં પળીઆં આવેલાં હતાં,
તે જોઈને એક જણીએ કહ્યું કે વરતો પળીએલ દેખાય
છે. એટલે વરે જાણ્યું કે મને ઘરડો કહ્યો, તેથી જી-
વાની જણાવાસારૂં કાછડો વાળીને નહાનાં આડ કુદી
જવા માંડ્યાં, ત્યારે મેં કહ્યું કે પળીએલ તો પળીએલ,
પણ બળી ટળીએલ દેખાય છે (જીવટજેલ) તે વાત
હજીસુધી જીવરામભટ્ટે સંભારી રાખી છે.

રંગલો— ઉપજાતિવૃત્ત.

કુદંગને ઢાંકણ ઢાંકવાને, કરે કદાપિ કપટી કઢાને;
વિશેષ વિખ્યાત કુદંગ થાશે, વન્હી ન ઢંકાય ઘણેક ઘાસે. ૧૨
સમાત ગીવાત સમેજ સારી, સમા વિના સૌ કહેશે નઠારી;
યતાં અવસ્થા શિરશ્વેત શ્રેષ્ઠા, કદી ન શીમે કૃત બાલચેષ્ઠા. ૧૩
દેવળા—તે અશલ્યીજ મિથ્યાભિમાની છે.

જીવ—તે દહાડે તો અમારી ઉમર કાચી હતી, માટે છોકરા-
દથી અમે આડ કુદવા માંડ્યાં હતાં. કહ્યું છે કે,

ઉપજાતિવૃત્ત.

ન બોલવાના બહુ બોલ બોલે, ન खोलવાના પળ મેદ खोले;
સ્વતંત્રતા ईश्वर दत्त सारी, बाळापणुं तो बहु सुखकारी. ૫૪

દેવબા—શું તમે તે દહાડે નહાના હતાં?

જીવ—નહાના નહિ તારે શું આજ છેએ એવડા હતા?

દેવબા—આજ તમારી ઉમર પંચાવન વર્ષની થઈ કે નહિ?

જીવ—હા હવે તો પંચાવન વર્ષ થયાં, પણ તે દહાડે ક્યાં પંચાવ-
ન થયાં હતાં? તે દહાડે તો છોકરવાદની અવસ્થા હતી.

દેવબા—તમને પરણ્યાને સાતવર્ષ થયાં, તારે તે દહાડે અડતા-
ળીશ વર્ષના હતા, તે છોકરવાદ કહેવાય?

જીવ—પણ તે દહાડે અમારો આપ જીવતો હતો, એટલે તેમના
આગળ તો અમે નશીબદાર છોકરૂં કહેવાઈએ. કહ્યુંછે કે

ઉપજાતિવૃત્ત.

જો पुत्र पंचावन वर्ष मोटो, पिता गणे बाळक छेक छोटो;
सदैव शीखामण दे रुपाळी, ते पुत्र तो पूरण पुण्यशाळी. ૫૫

દેવબા—તે ઝાડવાં કુદે એવું છોકરૂં કહેવાય કે?

રંગબી—કાચા કુંવારા હોય, તેતો ઝાડવાં તો શું? પણ વાડો કુદે,
અને વખતે છાપરાં પણ કુદે. જોડલા પરણેલા નથી
તે પચાસ વર્ષના હોય તોપણ નહાનાં છોકરાં જોવાજ
જાણવા.

(૭૬)

જીવ—જીઓને, તે દહાડે જનરડીઓ પણ ગાતી હતીઓ કે નહિ? કે—

(લટકું કરીને) “બાળો વર તોરણ ચડ્યા.” પણ એમ ગાતીઓ નહોતી કે જુદો વર તોરણ ચડ્યા, ત્યારે શું તે ગાનારીઓ બધી જીડી? અને તમેજ એક સાચાં કે?

દેવના—અભિમાની માણસ પોતાનો મમત મુકે નહિ; કોણ તેની સાથે માથાકુટ કરે?

દોહરા.

અભિમાનીને ઉચરતાં, છે સર્વે મગ છૂટ;

અંતે આપણે ધાંકિયે, કરતાં માથાકૂટ. ૫૬

મનમાં સમજે મૂર્ખ જે, ત્રયા વદુંછું વાદ;

મુલે મમત મુકે નહીં, અભિમાની ઉસ્તાદ. ૫૭

પડદો પડ્યો.

ગાનારા ગાયછે.

ઉપલા પાત્રોનું કામ પૂરું થયું નથી, પણ આ આંક બહુ લાંબો થઈ ગયો, તેથી સમાસદો અકળાય. મોટે વચમાં એક ફારસ કરી બતાવાની જરૂર પડી.

અંક ૫ મો.

ફારસ ચેટલે ઉપનાટક.

પાત્ર—કુતુબમિયાં. વાઘજી રજપુત.

પડદો ઉઘડ્યો.

કુતુબખાં—(ખભે ખતક લઈને, હસવા જેવી ચાલ ચાલતાં કેડે હાથ દઈને આવે છે.)

ગાનારા—“મીયાં આબ્યારે ખડે મીયાં આબ્યારે” ૪ વાર,
રંગલો—એસા એસા કે હો હા.(મિયાંએક કોરે રોવા જેવું મોં કરીને ઉભા રહે છે,
ત્યાં વાઘજી રજપુત ગંભીરાધવી આવે છે).ગાનારા—“ઠાકોરે આબ્યારે વાગો ઠાકોરે આબ્યારે” ૪ વાર.
રંગલો—થેધ્યાં થેધ્યાં કે થેધ્યા.વાઘજી—(વિચારે છે) અરે આવા જંગલમાં પેલો મિયાં ઉભો
ઉભો રહે છે, તે કાંઈ મહાસંકટમાં પડેલો જણાય
છે. માટે ચાલ જીવ, એને ધીરજ આપીએ. મિયાં
કેમ રચો?

કુતુબ—કોન રોતાહિ? હમતો રોતા નહિહિ.

વાઘજી—તમારું મોઢું રોવા જેવું લાગે છે.

કુતુબ—ઓતો ખુદાને બંદાકી સુરતાઈ એસી બનાઈ હે.

રંગલો—ધન્ય વિધાતા. કેવી સુરત બનાવી છે ને ?

વાઘજી—તમે ક્યાંથી આબ્યા?

કુતુબ—હમ દીક્ષીસે આયે.

વાધજી—તમે પરણ્યા છો, કે કુંવારા છો?

કુતુબ—અબી ગઈ સાલમે હમને શાદી કીનાહે.

વાધજી—તમારે પરણતાં કાંઈ ખરચ થાય કે?

કુતુબ—તમારે લોકમે જાત ભાત જોતાહે. ઝોર પેસા લગતાહે.

લેકીન હમારે મેં તો, મરદકી અઘી શીકલ દેખકે ઝો-
રત આપસે નોકાકરનેકું મંગતી હે. ઉસ સખખસે કુછ
પેસા નહિ લગતા,

વાધજી—તારે શું તમારું રૂપ દેખીને બીબી મોહીને આવી?

કુતુબ—હાં. એસાઈ.

રંગલો—આવા રૂપાળા વરને મોહીને કેમ ન આવે?

વાધજી—બીબીની ઉમર કેટલાં વરસની છે?

કુતુબ—હા, હા, હા, (હસીને) બીબીકી ઉમર, ઝોર રૂપ,
રંગ, હમારી ખરાબર હે.

વાધજી—બીબીના માંમાં કેટલા દાંત છે?

કુતુબ—દાંત તો હમારે મુંમે નહી હે, ઝોર બીબી કે મુંમે બી
નહિ હે.

રંગલો—તારે તો મોહીને આવે, એમાં શી નવાઈ? “જોદાને
ખનાયા જોડા, તે એક અંધા, ને દુસરા જોડા”

વાધજી—આવા ઉજડ જંગલમાં એકલા આવતાં તમને બીક
લાગી નહિ?

કુતુબ—બંદા એકીલા કોધરબી જા શકતા નહિ, લેકીન દીલ્લીમે
ફકાલ હુઆ ઉસ સખખસે હમ અઠારે ભાઈ નોકરીકી

ઉમેદવારીસે ઈધર નીકલ આયે.

રંગલો—જેનાં નથીય ઉઘડ્યાં હાય, તેને આવો સારો નૌ-
કર મળે.

વાઘજી—તો તમારા બીજા ભાઈએ ક્યાં ગયા?

કુતુબ—ઈધર ચુંવાલ પરગણામેં કોળી લોકકી ધાડ સાથ ગામસે
દૂર દો ખેતરવા બડા ઉજડ જંગલમેં લડાઈ હુઈ. તખ-
સે સખભાઈ જીધર તીધર ભાગ ગયે. ઐર હમ એ-
કીલા બડા હીમતદાર સો ઈધર નીકલ આયે.

વાઘ—કોળીની ધાડ સાથે શી રીતે લડાઈ થઈ?

કુતુબ—હમ અડારે ભાઈ એકીલે, ઐર સામની દો કોલીકી
ઝૂકમ આઈ.

રંગલો—વાહવાહ!!

કુતુબ—રામપરા, ભંકોડાકા પાદરમેં, બડા ઉજડ જંગલમેં આ-
વતીકને હુઈ. સો ક્યા બાત કહું મિયાં? હુઈ સો હુઈ
એસી લડાઈ તો દીલ્લીકા તખત લેનેકી બખત ખી ન-
હિ હુઈ હાયગી.

કોલી ભાઈકી ડાંગાં, ઐર સીપાઈ ભાઈકી ટાંગાં. કોળી
ભાઈકા ઝરડા, ઐર સીપાઈ ભાઈકા ખરડા. પીછે કપડાં, હ-
થીયાર સખ કોળીકું દેકે કોળીકું હરવાઈકે નસાઈ દીએ.

રંગલો—કોળીને ભલા હરાવ્યા!!

કુતુબ—પીછે અડારે ભાઈ છુટા પડ ગયે. સો માલુમ નહિ કે
કીધર ગયે?

માધજી—તમારાં હથીઆર ક્યાં ગયાં?

કુતુબ—હથીઆર, ઓર પઘડી, હમને કોળી લોકડું દે દીયા.
હમ ખાનદાન કે ફરજંદ હે, હમ મખીચુસ નહિ હે, કે
કીસીકું નહિ દેવે. “સિર સલામત, તો પઘડી બોતેરી”

રંગજો—આ વખતમાં બીલપટણના કોળી લોકોએજ સીપાઈ
ઓનાં હથીઆર છોડાવ્યાં છે.

માધજી—તમારું નામ શું?

કુતુબ—તુમારા નામ કયા?

વાધજી—મારું નામ તો વાધજી,

કુતુબ—મેરા નામ કુતુબ—

રંગજો—તમારું નામ કુતા?

કુતુબ—નહી નહી, અબી મેં કહેતા હું. (અવળું જોઈને વિ-
ચારે છે.) અરે ખુદા. ઇસકા નામ વાધ, ઓર મેરા
નામ કુતુબ, ઓતો બડી શરમકી બાત. એસા નામ
કેસે કહું?

માધજી—કેમ મીયાં? તમારું પોતાનું નામ તમે ભુલી ગયા કે શું?

કુતુબ—સુનો, મેરા નામ મેં અબી કહેતા હું.

વાધ—હાં, કહો.

રંગજો—વિચારીને કહેજો હો, મીઆનું નામ કાંઈ જ્યું તેવું
નહિ હોય?

કુતુબ—મેરા નામ “પાંચ સાત સાપોલીઆ-દસે બારે હાથી
ઓર દસ વીસ વાધખાં” એસા હમારા નામ હે.

વાધ—વારે, ચાલો આપણે સોમતે ચાલ્યા જઈએ.

કુતુબ—તુમારે કીધર જતા હો? ઓર ક્યા કામકું જાતે હો?

વાધ—કછના રાવસાહેબની હું નોકરી કરું છું. તે એક મહી-
નાની રજા લઈને ઘેર ગયો હતો. પણ સિંઘના સુમરાજીકો
ઉપર રાવસાહેબને અડાઈ કરવા છે, માટે મારા ઉપર
તાકીદનો હુકમ આવ્યો તેથી હું હજુરમાં જાઉં છું.

કુતુબ—અહા. તુમરા રાવસાહેબ હમકું નોકર રખેગા?

રંગલો—તારે તો પછી રાવસાહેબને ખીજી ફોજ રાખવાની જા-
ર પડેજ નહિ.

વાધ—તમે શું કામ કરશો? દક્તરખાનામાં ઝાડુ કાઢવા રહેશો?

કુતુબ—હમ પકાનકી ઓઝાદકા હો. એસી હજકી નોકરી ક્યા
કરને વાલે નહિ. હમતો સમશર બજનનેકી નોકરી કરે-
ગા. હમ જેસે તેસે નહિહૈં એકી બાબત હજરે સ્વાઈકા
લગકર સામી લડનેકું આવે, લોકોન હમ હડને વાલે
નહિ.

વાધ—ઠીક છે. તારે તમને નોકરીમાં રાખશે.

કુતુબ—(ચાલતાં) અબ તો પાનીકી ખાસ ખાત લગી હો, મે-
રા જાન જાતા હો.

રંગલો—પણ પેલો પાડો મુતરે છે, તે જાનને પીઓ.

વાધ—હમણાં આગળ જતાં એક વાવ આવશે, તેમાંથી નિ-
ર્મળ પાણી પીએ,

જ્યાં નાટક થતું હોય ત્યાંના રાજાનું નામ લેવું.

કુતુબ—અરે ખુદા અમી તો કેતે દૂર વાવ હોયગી, મેં તો ખ્યા-
સસેં મરજતા હું.

રંગલો—પાણી પાણી કરતા મરશે તો મીયાં ભૂત થશે.

વાઘ—અરે “પાંચસાત સાપોલીઆં-દસે બારે હાથી-એર દ-
શ વીસ વાઘઆં” સાહેબ, હીમત રાખો, હવે આ વાવ
નજદીક આવી, તેમાંથી તમારી બતક ભરા લેજો.

કુતુબ—હાં *આહ તો ખરી. તુમરે પાની પીનાં હે?

વાઘ—મેં તો હમણાંજ પેલા કુવામાંથી પીધું છે. માટે હું આંહોં
ઉભો છું, તમે વાવમાં જઈને પી આવો.

કુતુબ—અચા. તુમ ખડા રહીઓ, મેં જતા હું. (મીઆં વાવ
નજરક જઈને પાછા આવે છે.)

વાઘ—કેમ મીયાં? પાણી પીધું કે નહિ?

કુતુબ—(ધ્રુતો ધ્રુતો) અમી મેરેકું બોત ખ્યાસ લગી નહિ
હે. ચલો, આગેં કે ગામમેં પાની પીએગા.

રંગલો—રામપરા ભંકોડાના કોળી બોળી વાવમાં છે કે શું?

વાઘ—અરે પણ તમે પાછા કેમ આવ્યા? કહેા તો ખરા? વા-
વમાં વાઘ બાઘ બેડો છે કે શું?

કુતુબ—હેતો કુછ એસા સહી.

રંગલો—હાય હાય. મીયાને વાઘ ખાઈ ગયો હોત તો?

*પડદાની પાછળ વાવ છે એવી કલ્પના કરવી.

†જો ઉડકો બોલાવતાં કોઈને આવડતો હોય તો, પડદા પા-
છળ રહીને બોલાવવો. તે સાંભળીને મીઆં બય ભીત થાય. ||

વાધજી—વાવમાં શું છે?

કુતુબ—વાંવમે જરૂર દસ વીસ વાધ છે.

વાધજી—તમે સાચી જાણ્યું?

કુતુબ—હમ વાવપર ચડા, તખવાં દૂર, પાની કે નજદીક, એ સાલા બડા આવાજ કરને લગા.

વાધજી—કેવો આવાજ કરવા લાગ્યા?

કુતુબ—(ડોકી નમાવી નમાવીને) ડરાં-, ડરાં-, ડરાં-, એસા આવાજ કરતા થા.

રંગસો—(ચાખા પાડે છે) વાધ ડરાં-, ડરાં બોલતો હતો?

કુતુબ—એતો હમ બડા સમશર બહાદૂર છે, સો હસકું રોકડા જવાબ દેકર આયા. ફુસરેકી કચા મગફુર, કે જવાબ દે સકે મીયાં?

વાધજી—તમે શો જવાબ દીધો?

કુતુબ—હમને કીયા, કે સાલે, ડરાં ડરાં કચા કરતે હો? હમ ડરને વાલા નહિ; ડરે એ તો ફુસરા. હમારા બાવા બડી લડાઇ મેં મરગએ હૈ. જો મરેકું પાની ભરનાં હોય, તો વાંતેરી નજદીક આય કે, પાની ડખોલ કે ભર લેઉ, લેકિન જ, તુજે જોડ દેતા હું, એસા જવાબ દે કે હમ પીછા આયા.

વાધ—ચાલો હું તમારી સાથે આવું. અને તમે પાણી પીઓ.

કુતુબ—અપનેકું તો અબી ખાસ લગી નહિ છે. હમ તો વાવમે પેઠને વાલા નહિ.

રંગલો—પચાસ વરસની ન્હાની બાળક બીબી રંગાઈ બેસે.

વાધ—હાલો તમારી બતક હું ભરી આવું.

કુતુબ—હો, ભર લાઓ. (તે જમને પાણી લાવે છે)

वाध—अ तो उसको भावतो हतो.

કુતુબ— મે તો જાન્યા કે વાધ હે.

વાધજી—પાણીપીને ચાલો હવે એક ઉતાવળા. (ચાલે છે)

કુતુબ—(ચાલતાં) ઠાકોર, તુમકું ક્યા પગાર મિલતા હે?

વાધજી—મને મહિને પચાસ રૂપૈયા રાવસાહેબ પગાર આપે છે.

કુટુબ—જબ તુમકું ફસરી નોકરી પર રખે, ઓર ખેરકું રૂ પઠકા પગારકી તુમિરો જગાપર રાવસાહિબ નાં રખે? હમબી તુમારે જેસી એક તલવાર રખેગા. ઓર હમકું ઘોડે પર બેઠનેકું બી આતા હે.

रंगलो— उपजाति वृत्त.

स्वशक्तिनो संभव ते न जाणे, अनेक वाते अभिलाख आणे;
मानी जनो थै मगरूर माले, हरेक कामं निज हाथ घाले, ५८

કુતુબ—હમણી સબ કામમે વાઢેકુગાર હે.

રંગડો—તમે વાવજી સાથે કુસ્તી કરીને તેને જીતો, તો તેની જગા તમને મળે.

कुतुब—देव्या तेरा वाघला. ओके वाघला तो क्या? लेकिन वा-
घला जेसा हमके साथ ओकी यज्यत में कुस्ती करें.

વાધુજી—(સાંબળીને ચમકે છે) •

રંગલો—

દોહરો.

તેજી ચમકે ચાવુકે, ટુંકારે રજપૂત;

વધઘટ ભાવે વાણિયો, ઢાક અવાજે ભૂત. ૧૯

હવે રજપૂતનો દીકરો આઠલાની પઠે સાંભળી રહેશે નહિ.

પાઘણ—આપો તારે આ મેદાનમાંજ આપણે બે કુસ્તી કરીએ.

કુતબ—આજાએ અબ.

રંગલો—

ઉપજાતિ વૃત્ત.

ઢરે દિલે દૂરાથે ડેડકાર્થી, વાળી વદે જે વઢું વાઘલાથી;

કરે खरेखात विचार खोटा, मिथ्याभिमानो नर मूर्ख मोटा. ૬૦

(અને જાણા કુસ્તી કરેછે)

રંગલો—સાખા-શ, સાખાશ. જોઈએ હવે કોણ હેઠળ પડે છે

અને કોણ ઉપર ચડી બેસે છે.

કુતબ—મેં કબી નીચે ગીરને વાલા નહિ.

રંગલો—વાહવા—હ. જાણે કે ગાયકવાડના પાડા બાઝ્યા. જો ગા-

યકવાડ માહારાજની સ્વારી આટલામાં આવતી હોય

અને દેખે તો બંનેને રાતપ બાંધી આપે. વડોદરાના

ચૌરામાં બે આખલા લડતા હતા, તેને જોઈને ગાયક-

વાડે ખુશી થઈને રાતપ બાંધી આપી હતી.

કુતબ—દેખલે, અબી નીચે ડાલકે, ઉપર ચડ બેસતા હું.

(ત્યાંતો મીયાંને હેઠા નાંખીને રજપુત ઉપર ચઢી બેસેછે)
 રંગલો—મીઆં, હવે શું કરવા મહેનત કરોછો? તમે હેઠા પડ્યા, અને ઠાકોર તમારા ઉપર ચડી બેઠા, માટે તમે હારી ચુક્યા.

કુતુબ—(પગ હંચો કરીને) અખી દેખને મેરી ટંગડી હંચો હે કે નહિ?

રંગલો—ખરી વાત. મીઆં નીચે પડ્યા, પણ મીઆની ટંગડી હજી હંચો છે.

ઉપજાતિવૃત્ત.

જતા મઢે તોપણ खेल खेले, मिथ्याभिमानी ममता न मेले;
 काढे कशाउत्तरकेरि कुंची, पड्या मियां तोपणटांग ऊंची. ६
 પડો પડ્યો.

ગાનારા ગાય છે

(૮૭)

અંક દ્વિતીય.

સંખ્યાદિ પૃષ્ઠા.

પાત્ર—રંગજી^૧. ગંગાબાઈ^૨. જીવરામભટ્ટ^૩. રંગનાથભટ્ટ^૪, સોમનાથ^૫
દેવબાઈ^૬. પોલીસનાથ^૭ સિપાઈઓ.

રુથળ રંગનાથ ભટ્ટનું ઘર.

પડદો ઉઘડ્યો. ત્યાં રંગનાથભટ્ટ સફુડુંબ, ગંગાબાઈ, તથા જી-
વરામભટ્ટ છે.

ગંગા—જીવરામભટ્ટ તમે અમને દેખોછો?

રંગજી—દેખેછે એનો બાપ.

જીવ—કેમ નહિ દેખતા હઈએ? કાંઈ આંધળા આંધળા છેએ
કે શું?

ગંગા—તમે અત્યારે કાગળ વાંચી શકો ખરા?

રંગજી—કાગળતો શું? પણ અત્યારે મોતી વીધે છે તો?

જીવ—ત્યારે અમે રાતે પુસ્તક લખીએ છીએ તે કેમ લખાતું
હશે?

સોમના—કાગળ આપું? વાંચશો?

જીવ—હા, લાવો શાવાસ્તે નહિ વાંચીએ!

સોમના—લો આ કાગળ વાંચો જોઈએ? (નાંખેછે તે જીવ ના
પગ પાસે પડેછે).

જીવ—લાવો કાગળ.

સોમના—એ તમારા પગ આગળ પડ્યો, નીચા નમીને લો.
જીવ—તમારી આગળ નીચા નમવાની અમારે ગરજ નથી.

રંગજો—

શ્લોક:

નમંતિ કલિનો વૃક્ષા, નમંતિ ગુણિનો જનાઃ;

શુદ્ધ કાષ્ટંચ મુર્ચાશ્વ, ન નમંતિ કદાચન. ૬૨

અર્થ—ફળવાળાં ઝાડ નમે, કે ગુણવાન માણસ નમે; પણ મુ-
કું લાકડું, કે મૂર્ખ કદી નમે નહિ.

સોમના—(જાનતે આપે છે) લો આ કાગળ.

રંગજો—જો જો ભાઈઓ, શુરદાસજી કાગળ વાંચે છે ખરે ખરો
વાંચશે કે શું?

રંગના—(સોમ-ને) એમાં તો ઝીણા અક્ષર છે, પેણી મોટા અ-
ક્ષરવાળો કાગળ વાંચવા આખો હોત તો ઠીક.

સોમના—કાંઈ ઝીણા નથી. આંધળો પણ વાંચી શકે, એવા
મોટા દીવા જેવા અક્ષર છે.

જીવ—આજો તારે તમારો કાગળ, અમારે નથી વાંચવો (ના-
ખી દેછે)

સોમના—કેમ થયું?

જીવ—તમે કહેાજો કે આંધળો વાંચી શકે, એવા અક્ષર છે,
તો અમે કાંઈ આંધળા નથી, કે એવા અક્ષર વાંચીએ.
દખતો વાંચી શકે એવો કાગળ હોય તે અમે તો વાં-
ચીએ.

ગંગા—(ત્રણ આંગળીઓ ખતાવીને) જીવરામભટ, આ કેટલાં આંગળાં છે? કહેા જોઈએ.

જીવ—કહીએ તો તમે શું આપશો?

ગંગા—લાખેણી લાડી આપી છે, ને હવે બીજું શું આપીએ? જો અત્યારે દેખી શક્તા હોતો કહેા.

જીવ—એમાં શું કહેવું છે? પાંચ છે.

ગંગા—જુઠા પડ્યા, જુઠા પડ્યા. (હસે છે)

જીવ—શી રીતે જુઠા પડ્યા?

રંગલો— દોહરો.

અભિમાનીને અંતરે, માસે જો નિજ મૂલ;

તોપણ તેનાં જીભથી, કાદિ નહિ કરે કનૂલ. ૬૩

ગંગા—ત્રણ આંગળીઓ ઉભી રાખીને, બે આંગળીઓ વાળીને મેં પુછ્યું હતું.

જીવ—તારે અમે પણ એજ કહ્યું કે નહિ? ત્રણ આંગળીઓ ઉભી અમે દીઠી, અને બે વાળેલી દીઠી, તે બધી મળીને પાંચ દીઠી માટે પાંચ કહી. તમે ક્યારે અમે પુછ્યું હતું કે—કેટલી ઉભી, ને કેટલી વાળેલી છે?

સોમના—(પાંચ આંગળાં ખુલાં રાખીને) વાર આ કેટલી આંગળીઓ છે, કહેા જોઈએ?

જીવ—(બીજી તરફ ગણેછે) આ એક, બે, ત્રણ, અને ચાર છે.

સોમના—જુઠા પડ્યા—જુઠા પડ્યા.

જીવ—શી રીતે જુઠા પડ્યા? અમે કદી જુઠા પડીએજ નહિ.

રંગલો—

ઉપજાતિવૃત્ત.

વાચાલ્ક જો વાદ વ્રથાજ થાપે, તથાપિ તે સત્ય કરીજ આપે;
ખરી સમામાં શતવાર ભૂલે, તથાપિ જીભે કદિ ના કવૂલે. ૬૪

વાચાળ કદી અંધાયજ નહિ. ગમે તે રસ્તે થઈને નીકળી
જાય, પણ હવે જીવરામભટ્ટ સંકડાયમાં આવ્યા. હવે છુટી શકે
એવો એકે રસ્તો મને તો લાગતો નથી. હવે જુઠા ઠરી ચુક્યા.
જીવ—તારા જેવા કમ; અમને જુઠા કહે તેથી શું થયું? પણ

ન્યારે ત્રાહિત લોકો કહે તારે ખરું.

રંગલો—તારે હવે તમારૂં સાચાપણું સાચીત કરો જોઈએ?

જીવ—સો રૂપૈઆની હોડ કર. જો અમે જુઠા ઠરીએ તો તને
સો રૂપૈઆ આપીએ, અને જો તું જુઠો ઠરે, તો તારી
પાસેથી સો રૂપૈઆ લઈએ.

રંગલો—જાદુગર સાથે, ને વાચાળ સાથે હોડતો કરીએજ નહિ,
કહ્યું છે કે-તેની તતખીરો ઘણી હાય.

ઉપજાતિવૃત્ત.

વાચાલશું હોડ કદી ન કીજે, જાદૂગરોથી બલ્લવાંધિ વીજે;
સુજેન તેના સઘઠા શિરસ્તા, વિચિત્ર તેના છલ્લની વ્યવસ્થા. ૬૫

સોમના—પાંચે આંગળાં ખુલાં રાખીને મેં પુછ્યું હતું કે—આ
કેટલી આંગળીઓ છે?

જીવ—તે ખરી વાત. અમે ચાર આંગળીઓ દીઠી માટે ચાર

કહી. અને પાંચમો તો અંગુઠો છે; આંગળી ક્યાં છે?

દેવબા—(હજવે) સોમનાથ. તારો વાટવો લાવ, તેમાં હજદરનો તમુનો છે તે.

જીવ—(કાન ધરીને સાંભળીને અવળું જોઈને) હં-વાટવો માગ્યો.

દેવબા—(હજદરનો ગાંગડો લઈને) જીવરામભટ. આ મારા હાથમાં શું છે? કહો જોઈએ?

જીવ—વારે વારે અમે નથી કહેતા જાએ.

દેવબા—હવે એકવાર કહો તમને મારા સમ.

જીવ—તે છે તે તમારે—વાટવો છે.

દેવબા—જુઠા પડ્યા, જુઠા પડ્યા. (સઉ ખડખડ હસેછે.)

જીવ—અમારી આટલાં વર્ષની ઉમર થઈ, તેમાં અમે કદી, કોઈ ઠેકાણે જુઠા થયાં નથી. શી રીતે જુઠા પડ્યા, કહો જોઈએ?

રંગલો—જીવરામભટ કદી જુઠા પડેજ નહી.

દેવબા—આતો હજદરનો ગાંગડો છે, ને તમે પાન સોપારીનો વાટવો કેમ કહ્યો?

જીવ—તમે ધરડાં થયાં, માટે અમે જાણીએ છીએ કે તમારું કાનપરું ઉજડ થયું છે. તમે પુર સાંભળતાં નથી. તમારો વાંક નથી, ઘડપણમાં સઉને એમ થાય

કહ્યું છે કે— (આ છપો બોલતાં, જુજ, પાવ, વગેરે શબ્દો બોલતાં તે તે અંગઉપર હાથ ધરી ખતાવે છે)

છપો.

મુજનો ભાગે ભર્મ, પડે પાવાગઢ પોંચો;

પેટલાદમાં પાકે, ન પાક; લાગે લોચો;

*જૂનાગઢનો જુક્તિ, વધી વદલાઈ જાશે;

કપડ, વળજની, કશી, નહોં ચરચર રચાશે;

ચઢઢશે વઢ ચંખાતનૂ, કાનપહું કાચું થશે;

છેલ્લી વયમાં કછ છૂટશે, સુરત સર્વ જર્જરિ જશે.૬૬

દેવબા—શાથી જાણ્યું કે અમે બહેરાં છીએ?

જીવ—અમે ક્યારે કહ્યું કે-પાન સોપારીનો વાટવો છે?

દેવબા—તારે તમે શું કહ્યું?

જીવ—અમે તો કહ્યું કે-તે તમારે વાટવો છે, વાઘ્યાવિના આ-
ખોને આખો વાવરવો નથી.

રંગલો—જીવે, જીવરામભટ સાચા ઠયા ખરા?

ગંગા—(લોટો લઈને) જીવરામભટ, આ મારા હાથમાં શું છે?

જીવ—તમારા હાથમાં ધૂળ છે.

ગંગા—હવે હાર્યા કે?

જીવ—તમે હાર્યા, અમે તો કંઈ હાર્યા નથી.

રંગલો—જીવરામભટ હારેજ નહિ.

ગંગા—તારે કહેાને? મારા હાથમાં શું છે?

જીવ—કહ્યું નહિ! કે તમારા હાથમાં ધૂળ છે,

ગંગા—આતો પીતળનો લોટો છે?

જીવ—અસાની સાથે શી વાત કરીએ? સાની હોય તે સમજે,

ગંગા—કેમ વાર?

જીવ—તમારી આંખમાં વિકાર છે, માટે તમે લોટો દેખો છો.

નહિતો કહ્યું છે કે-

ઉપજાતિવૃત્ત.

ધાત્વાદિ દ્રવ્યો બુધ ધૂલ્લ દેસે, અનેક આત્મા ચિદ્ બ્રહ્મ લેસે;

દૃષ્ટી વિકારે જુજવાં જણાશે, અજ્ઞાનીને મેદ અનેક માસે. ૬૭

માટે અમે તો સધળા પર્યાય ધૂળનાજ દેખીએ છીએ.

ધૂળમાંથી પેદા થાયછે, ને અંતે ધૂળની ધૂળ.

રંગલો—સાબાશ, બ્રહ્મસાની, સાબાશ!

દેવબા—જીવરામભટ્ટ, તમે બડા હુશીઆર તો ખરા.

રંગલો—હજી તો એની હુશીઆરી આગળ જતાં વધારે ખીલશે,

જીવો તો ખરાં.

જીવ—કેમ વાર?

દેવબા—તમે કોઈ વાતે બોલતાં બંધાતા નથી.

જીવ—બોલતાં બંધાય એ તે વળી મરદ કહેવાય કે?

રંગના—જો વળી સારી પેઠે બાણ્યા હોત, તો પૃથ્વી ઉપર પગ

મુકત નહિ, અધર ને અધર ચાલત.

રંગજો—

ઉપજાતિવૃત્ત.

કુમારજા, પુત્ર કદો જગેજો, કૃપાત્ર વિદ્યા વધર્તા મળે જો;
અધર્મિને જો અધિકાર આવે, જુલૂમ જ્ઞાણો જગમાં જળાવે. ૬૮

દેવના—અમારા સોમનાથને છ મહિના તમારી પાસે રાખીને,
તમારા જેવો હુશીઆર કરશો?

જીવ—તમારા સોમનાથમાં શો માલ છે?

રંગજો—આ વરરાજામાં બહુ માલ છે.

સોમના—(જીવને) ત્યારે તમારામાં શો માલ છે? શુકરવારના
ગુજરીમાં લઈ જઈને વેચ્યા હોય, તો કોઈ બે પૈસા
પણ આપે નહિ.

જીવ—અરે અહિં આવતાં રસ્તામાં એક ગામ આવેછે, ત્યાં
ના તળાવની પાળે કોઈએક પરદેશી સરદાર ઉતર્યો હતો,
તેની આગળ કીમીઆની વાત નીકળી, ત્યારે અમે
કહ્યું કે—પરાખર સામાન હોય, તો અમે રોજ પાંચ રૂપૈ-
આભાર રૂપું બનાવી આપીએ.

રંગજો—ત્યારે તો તુંજ બીજારી શેનો હોત?

સોમના—પછી તે સરદારે શું કહ્યું?

જીવ—તેણે કહ્યું કે—ત્યારે તો મહારાજ, કોળી લોકો રાતમાં ખા-
તર પાડીને, તમે સુતા હો તે ખાટલાસુધાં, જેમ ચિત્ર-
લેખાં અનિરૂદ્ધને ઉપાડી ગઈ હતી, તેમ તમને ઉપા-
ડીને લઈ જઈને પરદેશમાં વેચી આવે, તો તેને બે

(૯૫)

હજાર રૂપૈઆ મળે. કેમકે તમને વેચાતા રાખનારને
રોજ પાંચ રૂપૈઆભાર રૂપું મળે.

સોમના—બીજા કાંઈ તે વાપતે ત્યાં હતા કે?

જીવ—કોળી લોકો રાતે ચોકી કરવા આવેલા, તેઓ ત્યાં હતા.

સોમના—તારે તે કોળીલોકો, રાતમાં તમારો ખાટલો ઉપાડી
જાહે, તમને પરદેશમાં વેચી આવશે તો શું કરશો?

જીવ—અરે દસકોળી આવ્યા હોય, તો હું એકલો અનિરૂદ્ધની
પડે ભાગણ લાઈને છુંમું, ને તેઓને મારીને કાઢી મુકું.
એનો શા ભાર છે?

દેવબા—(ખાટલો પાથરી આપે છે.) જીવરામભટ. હવે તમે
આ ખાટલા ઉપર સુઈ રહો. આ પાણીનો લોટો ત-
મારે વાસ્તે ભરીને મુક્યોછે. હવે તમારે કાંઈ જોઈએ
છીએ?

રંગલો—જીવરામભટને ખાસડાનો માર જોઈએછીએ.

જીવ—ના, હવે કાંઈ જોઈવું નથી. જાઓ તમે તમારે સુઈ
રહો; ઘણી રાત ગઈ છે.

ગંગા—(હથીને) જાગતા સુજો. ચોર લોકો આવીને તમને ઉ-
પાડી જાય નહિ.

જીવ—તમે જાગતાં સુજો, તમને ઉપાડી જાય નહિ.

ગંગા—હવે હું મારે ઘેર જાઉં.

દેવબા—સવારે આવજો.

ગંગા—અરે જીવરામભટ ઝાંઝા છે, માટે સવારે તો બધાં

મહેલ્લાની બાઈડીઓ અને છોકરાં નેવા આવશે,
અને હું પણ આવીશ. (તે જાય છે)

(પથારીઓ કરીને સડ સુઈ રહે છે)

જીવ—(વિચારે છે) હજી સુધી ઈશ્વરે આપણો ટેક રાખ્યો
છે, હજી આપણો ખોડ કોઈના જાણવામાં આવી નથી.

રંગલો—એ પગે ચાલે એટલાંજ માણસો જાણે છે.

જીવ—હવે દહાડો ઉગ્યે મુતા ઉડીશું. એટલે તો આપણે સાત
પાદશાહના પાદશાહ છીએ.

રંગલો—હાનૌ પાદશાહ.

જીવ—તોપણ આજની રાત જાય, ત્યારે પાર પડ્યા કહેવાઈએ.
કહ્યું છે કે—

જરાતરા જોશ્વમમાંહિ છેયે, યાં મૂધે ચિંતા ચિતમધ્ય લેયે;
અપારાસિંધૂ જલ નાવ તારે, કદાપિ વૂઝે પાછિ જૈ કિનારે. ૬૯

જીવ—ઝંઘી જાય છે, તેનાં નસકોરાં જોરથી બોલે છે)

રંગલો—હવે બધાં શ્યાકાર થઈ ગયાં.

ચૌર્ય પ્રસંગ.

જીવ—(જાગીને) અરે પ્રમુ લધુરંકા કરવા આગે જવાની જ-
ર છે. હવે આજ શી રીતે જડશે? કદાપિ આગે જ-
ઈ પહોચીએ, પણ પાછા આવતાં આ આટલો નહિ
જડે, અને કોઈક બીજાની પથારીએ જઈ ચડીએ, તો
મોટી ફજોલી થાય. હવે શું કરવું?

હું ઇષ્ટદેવ, હવે તું મારી લાજ રાખજે. વાર, આ પાધ-
ડીનો છેડો ખાટલાના પાયા સાથે બાંધીએ, અને બીજો છેડો
હાથમાં રાખીને ખાજે જઈએ. (તેમ કરેછે) (વચમાં પાડી આ-
વીને પાધડી ચાવીને બે કટકા કરે છે).

જીવ—અરે પ્રભુ, હવે શું કરીશું? ખાટલો શી રીતે જડશે!
હવે પૂરી ફજેતી થવાની. (ફાંફાં મારતો સાસુના કિપર
જઈને પડેછે) (મથાળ બુઝાઈ જાય છે).

દેવબા—(બૂમ પાડીને) અરે ચોરછે, ચોરછે, જગમે, જગમે.
(એમ કહીને નાસે છે).

સોમના—મારો, મારો, મારો, માછ દીવા કરો, દીવા કરો.
(ઝાપટે મારે છે).

રંગના—પોલીસના સીપાઈઓ, આવી પોલીસના પોલીસો અવ
હાથરસ લઈલો. એના શરીરનું એકે હાડકું સાચું રાખશો
નહિ. (ઝાપટે મારે છે તથા લાકડીએ).

રંગલો—મારો, મારો, મારો. (તે પણ મારેછે).

જીવ—અરે હું છું, એતો હું છું, મેં સાસુજીને લાત મારી હતી
મોટે માફી માગવા આવ્યો છું. (તે કોઈ સાંભળતું નથી).

રંગના—ચોરીની માફી હોય નહિ. મારો, મારો, મારો.

દેવબા—દોડજો, દોડજો, ચોરછે, ચોરછે.

પોલીસના બે સીપાઈઓ (‡ખારણાં ઠોકેછે) ખારણાં ખેલો,
ખારણા ખેલો.

*માથે ચાદર ઓઢીને જાય. ‡પડદા પાછળ રહીને ખેલે.

દેવબા—(બારણું ઉઘાડે છે).

સીપાઈ—(આવીને) કીધર હે ચોર? કીધર હે ચોર?

સોમના—આ રહ્યો સાહેબ, આ રહ્યો સાહેબ.

રગના—પકડીજાઓ, પકડીજાઓ.

સીપાઈ—પકડીને હાથ બાંધે છે, અને બીજાં સહ કળબળાટ કરે છે.

દેવબા—અરે મારા પગમાંથી કણાં કાઢતો હતો.

સોમના—હું ઉઠ્યો તેવો મેં તરત નજરે દીઠો.

એકસીપાઈ—(બાંધી, લઈને જાય છે) (બીજા ઉભા રહે છે.)

રગના—અરે દીવા કરીને ઘરમાં તપાસ કરો, શું શું ગયું.

સોમના—મને ધન્યકારા જણાતા હતા, તેથી હું જાણું છું કે—
સાત, કે આઠ ચોર ઘરમાં પેઠા હતા, પણ બીજા
નાશી ગયા, અને એ એકજ પકડાયો.

રગના—પગીને બાલાવો, પગે રૂં કહાડવું પડશે.

સોમના—અરે એક હજમને બાલાવો, મથાલ કરવી પડશે.

રગના—રસોઈ કરવાનાં વાણણ તપાસો, છે, કે ચોર લઈ ગયા?

દેવબા—(પડદામાં જઈ આંવીને) વાસણુ તો બધાં રહ્યાં છે,
મેં ગણી વાળ્યાં.

સોમના—અરે મારી બણવાની પોથી પણે હતી તે છે કે નહિ?

દેવબા—પોથી તો આ રહી.

રગના—પેલા હાંદલામાં જનોઈના જોટા ૩ હતા, તે છે કે ગયા?
તપાસ કરો.

દેવખા—જનોઈના જોટા તો રહ્યા છે.

સોમના—અરે વિભૂતીના ગોળા, દેવપૂજની ઝોરડીમાં હતા, તે તપાસો, છે કે ચોર લઈ ગયા?

રંગના—વિભૂતીના ગોળા તો રહ્યા છે, રહ્યા છે, અને ગૌમુખી, ને આસનીયું પણ રહ્યું છે.

દેવખા—અરે આ ખાટલામાં જીવરામભટ્ટ સુતા હતા, તે ક્યાં ગયા?

રંગના—ચોરની ખીકથી નાશીને, ખાટલા હેઠે, કે બીજે ક્યાંઈ સંતાઈ રહ્યા હશે.

સોમના—ઓ જીવરામભટ્ટ—ઓ જીવરામભટ્ટ—આટલામાં તો ક્યાંઈ જણાતા નથી.

રંગલો—જીવરામભટ્ટ ગયા, જમરાજને ઘેર; હવે ત્યાં એને મિથ્યાભિમાનનું કૃણ સારી પેઠે મળશે.

રંગના—આ ખાટલાને પાંચે પાંચડીના અરેષો કટકો ખાંધેલો છે—આનું શું કારણ હશે?

સોમના—જરૂર પેલા કોળી લોકો જીવરામભટ્ટને ચોરીને લઈ ગયા. આ ખાટલાને પાંચે પાંચડીના કડકા ખાંધીને, ખાટલો ઉચકી જવાનો વિચાર કર્યો હશે, પણ તેમ બની શક્યું નહિ હોય, તેથી તેમને ઉચકીને લઈ ગયા.

દેવખા—અરે હાય હાય, બે હજાર રૂપૈયા ખરચતાં પણ એ જમાઈ હવે આપણને ક્યાંથી મળે?

રંગલો—ખરી વાત છે, એના જેવા મિથ્યાભિમાની જગતમાં

મળવાનો નહિ.

રગના—હવે એને વેગળા દેશમાં લઈ જઈને વેચશે, એટલે તે
ચોરે લોકોને બે હજાર રૂપૈયા મળશે.

દેવબા—(છેડોવાળીને) પૂછા રે—તાં મોઢું હવે હું ક્યાં દે-
ખીશ? હં હું હું હું.

રગના—છાની રહે, છાની રહે, મુઝા પહેલી મોકાણ શી?

રંગલો—અરે કરવા દો ને, આગળથી કરી મુકી, એટલે પછી-
થી કરવી મટી.

સીપાઈ—તુમેરી કુછ માલમતા ગયી હાય સો આપ્ની કહેા, કી-
તને રૂપૈએકી મત્તા ચોરાઈ?

દેવબા—અરે ભાઈ. અમારી એક એવી ચીજ લઈ ગયા, કે
બે હજાર રૂપૈયા ખરચતાં પણ મળે નહિ.

સીપાઈ—અછા મેં જમાદારકું કહુંગા.

દેવબા—તે ચોરને પકડીને ક્યાં લઈ ગયા?

સીપાઈ—ઉસકું આપ કાચી કેદમે રહેગા. ઓર ખૂબ માર
મારેગા. તખ ચોરીકા માલ કબુલ કરેગા. નહિતો ઓ
સાલા કબી માનતા નહિ.

રગના—સરકારનો એવો હુકમ હશે કે?

સીપાઈ—સરકારકા કાયદા તો બડા ખરાબ હે, ચોરકું મારને
કા હુકમ નહિ. ગાયકવાડી રાજમે એસા હે કે-ચોર
લોક પકડાયા કે—પેટમે મેખાં મારતા હે, ઓર ગ-
રમ તેલ છીટતા હે, તખ ચોરલોક તુરત ચોરીકા માલ

નીકાલ દેતા હે.

રંગના—ઠીક છે, આ ચોરને પણ એમ કરજો, તે એજ લાગ-
નો છે.

સીપાઈ—સામલાજીકા થાણુદારને ચોર પકડાયા, સો ચોરીકી
ખાત ખીલકુલ ધનકાર કરતાયા. પીછે થાણુદારને
જખ ખૂખ માર મરાયા, તખ દોહજીરે રૂપેએકા મા-
લ નીકાલ દીયા. દુસરા રાજા હોવે તો એસા થાણુ-
દારકું બડા ધનામ દેવે. લેકીન સાદરાકા સાહેબ કે
આગે ચોર લોકને જાહેર કીયા, કે હમકું માર મારે
ચોરી કબુલ કરવાઈ.

રંગના—પછી સાહેબે શેા હુકમ કયૌ?

સીપાઈ—સાહેબે સો થાણુદારકું છે મહાનિકી સખત મજુરી
સાથે કેદકી સજા કીની, ચોર નોકરીસે બતરફ કીયા.

રંગના—એતો બહુ ખોટું કયું.

સીપાઈ—જેઘપુરકા મહારાજકા એસા કાયદા હે કે-એસા કોઈ
ચોર પકડાયા, કે તુરત વે ચોરકું લીલ કાંટેમે જ-
લાઈ દેતાં; ખસ, દુસરા કુછ પુછનાઈ નહિ. જખ
સો મુલકમે કોઈ ચોરી કરતા નહિહે.

અંગ્રેજ સરકાર કે રાજમે બડા અંધેરહે. કહતાહે કે—

ચોરને ચોરી કીયા—હમકા સાહેદી લાઓ. સો ચોરકા સાહેદી
કાંસે મીલ? કુછ ચોર લોક સાહેદી પુરને વાલકું બિલીલતા
આતાહે કે કયા?

સોમના—હવે આ ચોરીનો મુકદ્દમો ક્યારે ચાલશે?

સીપાઇ—કલ દસબજે ફાજદાર સાહેબકી કચેરીમાં હાજરહોના.

સોમના—ઠીક છે આવીશું. (સીપાઇ જાય છે).

રંગભા—સોમનાથ ભટ, તમે બડી બહાદુરીથી ચોરને પકડ્યો છે હો! અને આ ઠેકાણે તેનો વાંસો પણ ઠીક હળવો થયો છે.

રંગના—તેના નશીબથી મારા હાથમાં તે સત્તે લાકડી સારી આવી ગઈ.

સોમના—અરે મૈતો એવો એને માર્યા છે કે—સોવસા તો તે જીવશે નહિ, પણ કદાપિ જીવતો રહેશે, તો આ-પણા ઘર સામું ફરીથી કોઇ દહાડે જોશે નહિ.

પડ્યો પડ્યો.

ગાનાર ગાય છે.

અ્રંક ૭ મો.

પાત્ર.—ફોજદાર—શીરસ્તેદાર—ઓપોલીસનાસીપાઈઓ ૨-પરગ-
નાથભટ્ટ, ૬સોમનાથ. ૭જીવરામભટ્ટ. ડરંગજો.

સ્થળ ફોજદારની કચેરી.

પડો ઉઘડ્યો—ત્યાં ગાદી તકીઆ ઉપર ફોજદાર અને શીર-
સ્તેદાર બેઠા છે, આગળ ઘૂતરો પડ્યાં છે.

અને પોલીસનો એક સીપાઈ ઉભો છે.

ફોજદાર—(શીરસ્તેદારને) પેલો સાગો લુટાયો હતો, તેના ચોર કાચી
કેદમાં છે, તેનું કામ કાઢો.

શીરસ્તેદાર—સીપાઈ-જમાદારને બોલાવો.

સીપાઈ—અછા સાહેબ. (જાય છે).

જમાદાર—(આવીને) સલામ સાહેબ.

ફોજદાર—કેમ જમાદાર પેલો સાગો લુટનારા ચોર કાંઈ કબ્જ
કરે છે નહિ?

જમાદાર—અરે ખાવિન્દ, એવો બડા લુચા છે.

ફોજદાર—બધા ચોરલોકો હવે અંગરેજી કાયદાથી વાકેફ થયાં છે
માટે એમનો કબ્જ કરવાનાજ નહિ. બ્યારે તેમના
ઉપર ગાયકવાડી ખુમ ચલાવીએ તારેજ ચોરી
કબ્જ કરે.

જમાદાર—ચેરી ઉમરમ તો કોઈ એસા દેખ્યા નહિ હે, કે

† કોઈ સાહુકારનું નાણું પરગામ લાજનાં રસ્તામાં લુટાય તે.

(૧૦૪)

ગાયકવાડી ચલાયે બિન ચોરી કબુલ કરી હોયગી.
ફાજદાર—આ ચોરી ઉપર તેમ કંઈ કે નહિ?

જમાદાર—હા, સાહેબ, જ્ય મરજ્ય એસા માર માર્યા, ત્ય-
સય ખાત કબુલ કીની. એર ચોરીકા મુદાબી બ-
તાતા હે.

(રગનાથબટ, ને સોમનાથ આવે છે).

રગના—આશીર્વાદ, રાજધિરાજ.

ફોજદાર—આવો મહારાજ, પગે લાગું.

સોમના—અનદાતા, અમેઘણી વાર થઈ બહાર આવીને
એથી રહ્યા છેએ. હવે અમારી ચોરીના મુદાનો તપાસ
થવો જોઈએ.

ફોજદાર—કેટલા રૂપૈઆનો તમારો માલ ચોરાયો છે?

રગનાથ—રાજધિરાજ, બેહજર રૂપૈઆ ખરચતાં મળે નહિ,
એવી ચોરી થઈ છે.

ફોજદાર—અરે રામ રામ. બિચારા બ્રાહ્મણને બીજા માગતા
કર્યા તો—અરે જમાદાર?

જમાદાર—હાજર સાહેબ.

ફોજદાર—ગઈ રાતે આ બ્રાહ્મણને ઘેરથી ચોર પકડાયો, તેને તમે
કાંઈ સમજાવતી આપી કે નહિ?

જમાદાર—અરે ખાવિંદ. સારી રાત સમજાયા, એર અખીત-
લક સમજાયા, લકીત એતો કુછ કબુલ કરતાઈ નહિ.

ફોજદાર—(રગના-ને) કેટલા ચોર તમે દીઠા હતા?

(૧૦૫)

સૌમના—અનદાતા, ચાર કે પાંચ ચોર હતાં, એવું અમને લાગે છે.

ફોજદા—(જમાદારને) બીજા ચોરોનાં નામ તે ચોર બતાવે છે કે નહિ?

જમાદા—નહિ સાહેબ, કુછ નહિ બતાવતા. હલકા એ બમનકું ગાલીઆં દેતા હે. સો સુનકે હમકું બોત ધુરસા લગતા હે.

ફોજદા—તે શું કહે છે?

જમાદા—એતો સાલા કહેતા હે કે-મેંતો એ બમનકા જમાદા લગતા હું.

ફોજદા—તારે એના ઉપર ગાયકવાડી ખૂબ ચલાવોને? તે વિના કાંઈ કબુલ કરશે?

રંગલો—(જમાદારને) હું, એતો, તમે તમારે આંખો મીચીને ખૂબ માર મારોને? પછી બધાં સારાંવાનાં થશે.

જમાદા—ખાવિંદ, બોત ગાયકવાડી ચલાઈ. એતી તો હમને અબીતલક કોઈ ચોર ઉપર ચલાઈ નહિ હે.

ફોજદા—જાઓ જાઓ, તેને બેક વધારે સમજાવી આપો, અને ગમે તેમ કરી ચોરીનો માલ પાછો આપે એવું કરો. તો તમને ધનિમ અપાવીશું, અને વળી તમારી તારીફનો રીપોર્ટ કરીશું, તેથી તમને મોટા પગારની જગો મળશે. અથવા ખાન બહાદુરનો ખેતામ મળશે.

જમાદા—અછા સાહેબ, આપકી મહેરબાની. (તે જાયછે)

રંગના—ઝા બ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ, બ્યારે તે ચોરને ખૂબ દમ બી-
ડાયે, ત્યારે તે ચોરીનો મુદો કબ્બલ કરશે, નહિ તો
નહિ કરે.

ફોજદા—જમાદારને કાંઈ કહેવું પડે એમ નથી. ચોરને મરણ
તોલ માર મારશે. પછી તો તમારું નથીય.

રંગલો—ખરી વાત છે. કાંતો નથીય ઉધડે છે, ને કાંતો ટુટેછે.

સોમના—અબદાતા જગતમાં રહી શકાય નહિ, એવી અમારે
માથે થઈ છે.

ફોજદા—હા મહારાજ હા, એ હજાર રૂપૈઆની ચોરી, તે શું
કાંઈ નહાની સુની વાત છે? એતો તમ જેવા ગરીબ
માણસને મનખાતાગ ગયા જેવું.

જમાદા—(આવીને) ખાવિંદ એતો મુઆ જેસા હા ગયા, લકી-
ન કુછ મુદા કબ્બલ કરતા નહિ.

રંગલો—હજી કાચું હશે, છેક મરી ગયો નહિ હોય.

ફોજદા—ત્યારે આપણે શું કરીએ? ભાગ આ બિચારા ગરીબ
બ્રાહ્મણોના, એનાં નથીય.

રંગના—અબદાતા, અમે માર્યા જઈએ છીએ.

ફોજદા—ભાગ તમારા હવે અમે શું કરીએ?

સોમના—હજી એક વધારે ધમકી દેવાયો તો?

ફોજદા—હવે વધારે તે કેટલી ધમકી દેવાયીએ? કહેછે કે તે
ચોર મુઆ જેવો થઈ ગયો. કદાપિ કાચા કેદમાં મરે

(૧૦૭)

જય, તો અમે ગુનેહગાર કરીએ. અને તમારા સાંઝે નોકરી જોઈ બેસીએ. પછી ત્રણપુણાની ટોપી કોઈની નહિ, તે તમને ખબર છે?

રંગના—ત્યારે શું કચેરીમાં આવે તો ચોરીનો મુદ્દો કબૂલ કરશે?

ફાજલ—કચેરીમાં તો કોઈ કબૂલ કરે નહિ. એવો કોણ ગાંડો હોય કે-જાણી જોઈને ચોર થાય? તમારી તરફનો પૂરાવો મળ્યુત હશે તો તે ચોરને કેદની શિક્ષા થશે. પણ ચોરીનો માલ હાથ આવવાનો નહિ.

સોમના—ચોરને કેદની શિક્ષા થાય, તેમાં અમારા ઘરમાં શું રંધાયું?

રંગના—(સોમના કાનમાં) જરૂર જમાદારને તે ચોરે લાંચ આપી. નહિતો બીજા લોકોની ચોરીનો મુદ્દો કબૂલ કરાવે છે, અને આપણો કેમ કબૂલ ના કરાવે?

સોમના—હા, ખરેખર એમજ થયેલું. ફાજલદારનો પણ માંહિ ભાગ હશે.

રંગના—(સભા સામું જોઈને) આ ગામના ફાજલદાર સાહેબ, કે તેમના કારકુન કોઈ આટલામાં છે કે? કેમ સાહેબ તમને એમાંથી કાંઈ મળવાનું ખરું કે? જો મળવાનું હોયતો તેમાંથી આ નાટકમંડળી ઉપર પણ કાંઈક મહેરબાની કરજો.

રંગના—તેથીજ ફાજલદાર દીલું મુકે છે તો.

સોમના—અંગરેજ રાજમાં ખડું અંચેર છે. લોખે દહાડે આ રીતે લાંચો લેવાય છે, પણ કોઈ પુછનાર નથી.

રંગલો—હથે, ઉમદા માણસના ઘરમાં હથે, તો કાંઈક આપણો પણ દહાડો વળથે.

ફાજલ—(જમાદારને) હવે તે ચોરને કચેરીમાં લાવો.

જમાદાર—ખાવિન્દ, આ ચત્રસંકે એસા નહિહે, ખાત આજરહિ.

ફાજલ—વાર, ખાટલામાં ધાલીને લાવો.

જમાદાર, તથા સીપાઈ. (ખંને જઈને ખાટલામાં ધાલીને, ઉપર ચાદર ઓઢાડીને લાવે છે)

ફાજલ—પણે એક ખુણે ખાટલો મુકો. (તે મુકે છે)

રંગલો—અરે લઈ જાઓને પરભાર્યા મસાણામાં, નહિતો આ કચેરીના લોકોને અભડાવથે.

જીવરા—(ઝીણેસ્વરે) અરે, મને મારી નાંખ્યોરે ખા—પ

રંગલો—આ મિથ્યાભિમાનનું કૃળ.

જમાદાર—(ધમકી દઈને) છાનામાના પડ રહે.

ફાજલ—તે શું કહેછે?

જમાદાર—આ તો સાચા કહેતા હે કે મેરેકું માર ડાલા.

રંગલો—અરે મારાં નથીય જાણને, કે આટલો જીવતો રહ્યો છે. નહિતો કાચી કેદમાંથી તો કંઈક પરભાર્યા મસાણામાં ગયેલા છે, તેનો પત્તોજ લાગ્યો નથી.

ફાજલ—(શીરસ્તેદારને) કાંઈ ફીકર નહિ, જીખાની લેતાં પણ કદાપિ એમ બાલે, તો તે વાત લખવાની જરૂર નથી.

કેમકે એતો બધા ચોરલોકો એવું બોલવા શીખ્યા છે.

કે—મુઠો કચ્છલ કરવાસાર મને માર માર્યો.

શીરસ્તેદા—રગનાથભટ્ટ. પહેલી તમારી જુવાની લખાવો.

રગના—અમારાં કર્મ કૃત્યાં, હવે અમારે શી જુવાની લખાવવી છે?

રંગલો—હજી તો કર્મ કૃત્યાનાં આગળ છે.

રગના—આ હાથોહાથ ચોર પકડાશે છે, તોપણ અમારા ગરીબ માણસની ચોરીનો ક્યાં પત્તો લાગવાનો છે?

આ રાજમાં પૈસા હાથ, તેનો છોકરો ધુધરે રમે.

ફોજદાર—મહારાજ, સમાપ્ત જુવાની લખાવો, નહિતો મેઅદબી બોલશે, તો શિક્ષા થશે.

સોમના—સમય તો એવાજ છે. કે “કેટલી ચોર કોટવાળને દંડ”

શીરસ્તે—તમારું નામ રગનાથભટ્ટ?

રગના—હા, મારું નામ રગનાથભટ્ટ. (તે લખેછે)

શીરસ્તે—તમારા બાપનું નામ?

રગના—અમારા બાપનું નામ અમથારામ.

શીરસ્તે—જાતે? ખેડવાળ, ગોમતીવાળ, રાયકવાળ કે પતેવાળછો?

રગના—અમે લાડુવાળ ખાહાણુછેએ. (હાથે લાડવો વાળી દેખાડે છે)

શીરસ્તે—તમારી ઉંમર કેટલાં વરસની થઈ?

રગના—આથરે પચાસ વર્ષ થયાં હશે. પછી દશ વીશ આમ કે દશ વીશ આમ.

શીરસ્તે—તમારો ધર્મ?

રગના—મિષ્ટાન્નપંથોનો ધર્મ અમે પાળીએ છીએ.

શીરસ્તે—શો ધંધો કરો છો?

રગના—પત્રાળી ભરવાનો.

શીરસ્તે—ક્રિયા મેહલામાં રહેા છો?

રગના—ઢેઢપરીમાં.

શીરસ્તે—કહો કે પરમેશ્વર માથે રાખીને સાચે સાચું લખાવીશ.

રગના—પરમેશ્વર માથે રાખીને આ રાજના દસ્તુર પ્રમાણે સાચે સાચું લખાવીશ.

શીરસ્તે—કહો કે જીવું લખાવું તો મને પરમેશ્વર પુછે.

રગના—જ્યો તમને પરમેશ્વર પુછે, એવા અમને પણ પરમેશ્વર પુછે.

શીરસ્તે—કહો શી રીતે થયું?

રગના—ગઈ રાતે અમારા ઘરમાં ચોર પેડા હતા.

શીરસ્તે—કેટલા ચોર હતા?

રગના—આશરે ચાર કે પાંચ ચોર હતા. પણ ખરેખરો તો એકજ અમારા જીવામાં આબો.

શીરસ્તે—પછી શું થયું?

રંગલો—પછી શું થયું તે શું? ખૂબ હાથરસ લીધો.

સોમના—(રગનાથના કાનમાં) બાઈડીએનું નામ દેશો નહિ. નહિ તો બાઈડીએને કચેરીમાં બોલાવશે.

રગના—પછી અમે બુમો પાડી, એટલે બીજા ચોરે નાશી ગયા,
અને એક પકડાયા.

શીરસ્તે—કોણે પકડ્યો?

રગના—ચોકીના સીપાઈઓ આવી પહોંચ્યા તેઓએ પકડ્યો.

શીરસ્તે—ધરમાં દીવા હતો? કે અંધારું હતું?

રગના—અંધારું હતું. દીવા ઓલાઈ ગયો હતો.

રંગલો—એતો અંધારે બેઠે કુટાઈ ગયું.

શીરસ્તે—ક્યાંઈ ખાતર પાડ્યું છે કે ક્યાં યદને પેઠા?

રગના—ખાતરતો ક્યાંઈ પાડેલું જણાતું નથી.

શીરસ્તે—સીપાઈ આગ્યા, તારે બડકીનું બારણું બંધ હતું કે
હવાતું હતું?

રગના—બારણું બંધ હતું, તે સીપાઈઓએ બારણું ઠોક્યું, એ-
ટલે અમારી ધરવાળીએ, ના, ના, મૈજ ઉઘાડ્યું હતું.

રંગલો—જો જો, પરમેશ્વર માથે રાખીને સાચે સાચું બાલજો.

શીરસ્તે—તારે ચોર કીયે રસ્તે યદને નાશી ગયા?

રગના—તેતો અમને કાંઈ ખબર પડી નહિ.

રંગલો—નશીબમાંથી ઉતર્યા હતા, અને નશીબને રસ્તે ગયા.

શીરસ્તે—તમે ચોરને ઓળખી શકશો કે?

રગના—એમાં શું ઓળખવું છે? સીપાઈઓ અમારા ધરમાંથી
પકડી ગયા એજતો. આ ખાટલામાં સુતો છે તે.

રંગલો—હા, એને ફાંશી દેવાનો અત્યારે હુકમ કરો, તો રગના-
યબટ બહુ રાજ થાય.

શીરસ્તે—તમે ખાટલા પાસે જઈને, એનું મોં જુઓ.

રંગના—રાતે અંધારામાં અમે ચોરનું મોં દીઠું નથી.

શીરસ્તેદાર—ત્યાં જઈને જુઓ, કાંઈ પણ નિશાની બતાવી શકો છો?

રંગના—(ચોરનું મોં જોવા જાય છે)

રંગલો—મથાલ પાસે રાખીને, ખુપ નિહાળીને જો જો. લાવો બીજી બે ચાર મથાલો કરાવીશું?

રંગના—(આદર હેતુ કરી, મોં જોઈને) અરે જીવરામભટ્ટ, તમે ક્યાંથી?

રંગલો—ક્યાંથી તે ક્યાંથી? ચિત્રલેખા હરણ કરી લાવી.

જીવ—અરે, મારા મિથ્યાભિમાને મને આદશાએ પકડેલાડ્યો, હું હવે બીજા કોઈનો વાંક કાઢતો નથી.

રંગલો—હવે સમજ્યો. આટલા દહાડાનો ખમર પડતી નહોતી,

રંગના—(ફાજલદારને) મહારાજ, આનો અમારો જમાઈ છે. તેને જ ચોર લઈ ગયા હતા. બીજી કાંઈ જણાય અમારી ચોરાઈ નથી.

ફાજલદાર—(શીરસ્તે દારને) હવે કેમ કરવું?

રંગલો—કેમ કરવું તે શું? હવે શીરસ્તા પ્રમાણેજ તો.

શીરસ્તે—આ કામ અધરથી કહાડી નાંખવું પડશે. નહિતો વળી-એમાંથી સો લકડાં જાગે.

ફાજલદાર—એને ઘેર લઈ જવા દેશું કે ?

રંગલો—અરે અહીં કચેરીમાંજ બાંધી દાલો ને.

શીરસ્તે—ન બઢજવા દઈએ તો યોડી વારમાં મરી જમ એવો છે. અને જો કામના કાગળો રાખીએ, તો સાહેબ કહેશે કે-જાહેર કર્યા વિના ઘેર જવા કેમ દીધો?

ફાજદાર—ખરી વાત છે, એમજ કરવું પડશે. વાર ફક્તરદાર સાહેબની સલાહ સચું?

રંગભો—એમાં ગફલતદાર સાહેબની સલાહ શી લેવી છે? મારીજ સલાહ લો.

શીરસ્તે—એમાં ફક્તરદારની સલાહ લેવાની જરૂર નથી.

રંગભો—કાંઈ આવું કામ પહેલવેલું નથી. દરમહિનામાં ચાર પાંચ કામ એમ અધરથી ઉડાવવાં પડતાં હશે.

જમાદાર—રાતે સો કહેતાયા, કે મેં રગનાયબટકા જમાઈ હું. લેકીન હમે જાન્યા કે એાતો મીજજમાં ખોલતા હે.

ફાજદાર—(રગના ને) જાઓ, હવે એનો ખાટલો તમારે ઘેર બધ જાઓ.

રંગભો—કરજે વળી મિથ્યાભિમાન. રામ ખોસા બાઈ રામ.

આવજો આ ગામના ખાદ્દાણો. મારા જીવરામબટને મસાણુ સુધી પહોચાડવા, તમેરોતા રોતા આવશે, તો તમારા ઘરનાં માણસ મરશે ત્યારે હું પણ રોતો રોતો મસાણુ સુધી પહોચાડવા આવીશ.

ફાજદાર—નાટક થતું હોય, ત્યાંના ફક્તદારનું, કે દીવાનજીનું નામ લેવું.

(૧૧૪)

(મશાલમીન) કેમ અધ્યા? તું આવીશ કે નહિ? નહિ
આવે તો પછી તારી ડોશી મરશે ત્યારે કોણ આવશે?

શીરસ્તેદાર—ખચારાને જીવતાં મસાણામાં લઈ જવાની વાત
શા વાસ્તે કરે છે? હજીતો જીવે છે,

પડદો પડ્યો.

ગાનારા ગાય છે.

અંક ૮ મો.

પાત્ર—રંગલો. રગનાથભટ. સોમનાથ. દેવખાઈ. જીવરામભટ. વૈદ.

સ્થળ રગનાથભટનું ઘર.

પડદો ઉઘડ્યો. ત્યાં ખાટલામાં જીવરામભટ સુતા છે. અ-
ને પાસે રગનાથભટ, દેવો સોમં ખેડાં છે, અને રંગલો ઉભા છે.
દેવખા—(રગના-ને) હજાર, અને બોઢરિસો ઉનો કરીને બધે
શરીરે ચોપડ્યો હોય તો ઠીક.

રંગલો—ખેક મરી ને મથાલો ચોપડ્યો હોય તો ઠીક.

રગના—હજાર, ને બોઢરિસાથી શું થાય? આવળ મગાવીને
ખાફીને બધે શરીરે ખાંધવી પડશે.

રંગલો—મારું કહ્યું માનો તો ડાકટરને ખોલાવીને તેની સલાહ લો.

દેવખા—ના, અમારે ડાકટરને નથી ખોલાવવો; તેના આપડથી
ન મટે તો, એ તો ઝેર દધને મારી નાંખે.

સોમના—આપણા શહેરમાં ફ્રીકમલાલ વૈદ વખણાય છે.
તેને ખોલાવી લાવું?

રંગલો—ફ્રીકમલાલ વૈદને ભક્ષ પાક્યો. જો આ ઉગરનારો હશે
ને ઉગરશે તો ફ્રીકમલાલ વૈદને આછામાં આછા પ-
ચાસ રૂપેઆ મળશે. અને કદાપિ આ મરી જશે, તો
ફ્રીકમલાલના બાપનું કાંઈ જવાનું નથી: છેલ્લી વારે જ-
મવાનું તો મળશેજ.

ફુજો ગામમાં આ નાટક થતું હોય તે ગામના વૈદનું નામ
સેવું. પણ વેષમાં તેનું નામ ધરાવવું નહિ.

રગના—તે ક્રિતાં પેલા જામનગરના વૈદ અંબાશંકર થોડા વર્ષ થયાં અહીં આવીને રહેલા છે, તે વધારે હુશીઆર ગણાય છે. ઘણે ઠેકાણેથી તેને આપર મળી છે. તેને બોલાવ.

રંગજો—અરે જામનગરના વૈદનું શું કામ છે ? જામ નગરના વૈદને આવવાને હવે વાર નથી.

સોમના—તેનું ઘર તો અહીંથી વેગળું છે, માટે ત્રીકમલાલને જ તેડી આવું ?

રગના—ડીક છે જ, ઝટ ઉતાવળો આવજો. (તે જાય છે)

દેવબા—જીવરામભટ્ટ, તમે શી રીતે પકડાયા ?

જીવ—(છેક હજવે બોલે છે, માટે તે સડને રગના થ કહી સંભળાવે) હું રાતમાં લઘુશંકા કરવા ઉડ્યો હતો. તે આટલાના પાપા સાથે પાધડીનો એક છેડો બાંધીને બીજો છેડો હાથમાં રાખ્યો હતો. પણ વચમાંથી પાધડી પાડીએ ચાવી આધી, તેથી તુટી ગઈ. તેથી હું તમારા ઉપર આવ્યાંને પડ્યો. એટલે તમે બુમ પાડી ને નાહાં, કે મારછે મારે છે.

દેવબા—તમે બોલીએ નહિ કે એ તો હું છું ?

જીવ—મેં ઘણું કહ્યું કે હું છું, પણ તે સાર બકોરમાં મારો બોલ કોઈએ સાંભળ્યો નહિ. અને ઘણું તો હું શરમમાં પડ્યો તેથી બોલી શક્યો નહિ.

દેવબા—મેં એવું સાંભળ્યું હતું અરે, કે હું માફી માગવા આવ્યો છું, તે શું તમે કહેતા હતા ?

જીવ—હા, હું જ કહેતો હતો.

રંગલો—આગળ તો અમે કહેતા હતા, અને અમે ચાલતા હતા, એમ મીઠામીમાં ચાલતો હતો. હવે કહે છે કે હા હું કહેતો હતો.

દેવના—શેની માફી માગતા હતા?

જીવ—મેં જમતી વખતે તમને લાત મારી હતી, તેથી પછી ન્યારે હું તમારા ઉપર પડ્યો, ત્યારે મારા મિથ્યાબિમાનથી, મારી ખોડ ઢાંકવા સાફ, હું કહેતો હતો કે મેં તમને લાત મારી છે, તેની માફી માગવા આવ્યો છું.

રંગના—મેં જાણ્યું કે ચોરે ચોરી કરી છે, તેની માફી માગે છે.

સોમના—તમે રાતે દેખતા નથી, ત્યારે મને જગાડીને કહીએ નહિ કે—મારે ખાગે જવું છે. તો હું તમને ખાગે લઈ જાત.

જીવ—હવે મને ધણોય પસ્તાવો થાય છે, કે એમ કયું હોત તો ઠીક.

રંગલો—

દોહરો.

જે માતિ પીછે ઉપજે, તે માતિ આગે હોય;

કાજ ન બિનસે આપનો, દુર્જન હસે ન કોય. ૭૦

રંગના—દીવો નહોતો, તેથી અંધારામાં મેં અને સોમનાથે પણ તમારા ઉપર લાકડીઓના ઝપાટા માર્યા.

રંગલો—અનેવળી ખંદાએ ક્યાં ક્યાં રાખી છે?

જીવ—અરે કાચી કેદમાં આપી રાત, જે મેં પીડા ભાગવી

છે, તેવી તો જમપુરીના કુંડમાં પણ નહિ હોય.

દેવબા—ત્યાં શું તમને સીપાહઓએ માર્યા હતા?

રંગલો—માર્યા નહોતા, પાટલેએસારીને પૂજા કરવા લઈ ગયા હતા.

જીવ—અરે, ત્યાં એક લીંબડાની ડાળે દોરડું બાંધી મુકેલું છે,
ત્યાં મને નવચ્છો કરીને ઊંચે માથે લટકાવ્યો.

રંગલો—ત્યારે દિગંબરાસન થયું.

જીવ—અને ત્યારે તરફથી સીપાહઓએ ઘાકાના માર મારીને
મારી પાંસળીઓ બાગી નાંખી.

રંગલો—તે ઠીક કર્યું.

જીવ—મને કહેકે બીજા ચોરીનાં નામ બતાવ. અને ચોરીનો
માલ બતાવ. હું કેનું નામ દેઉં? ને શો માલ બતાવું?

રંગલો—આ રગનાયબટનું નામ દેવું હતું; અને માલમાં જમ-
નાંબાહ બતાવવાં હતાં. કેમકે તેણે પોતાની આખર
વાસ્તે હિંમતકુળનો નકારો વર જોયો, માટે તે પરમેશ્વરના
ધરનો ચોરેછેજ.

જીવ—હું નામુકર જાઉં, તેમ તેમ સીપાહઓને વધારે ધુસ્સો
ચડતો હતો, અને કહેતા હતા કે ખુબ મારે આશ
ત્યારે માનશે.

રંગલો—ખરી વાત, ખુબ મારે આશો ત્યારે હવે માન્યું, કે
મિથ્યાભિમાન છે તે ખોટું છે, તે પહેલાં મ્યાં મના
તું હતું?

દેવબા—પછી તમને ક્યારે છોડ્યા?

જીવ—પરોઢીએ હું છેક બેહોય થઈ ગયો, ત્યારે મને જોડીને
ભાંઈ ઉપર નાંખ્યો.

રંગજો—તે વખતે તો ખરેખરે શબાસન થયું હશે ?

જીવ—પણ વળી સવારના દય વાગતાં મારામાં લગાર ચેતન
આવ્યું, એટલે વળી મને મારવા માંડ્યો,

રંગજો—એતો મહડતાપહેરની પોડશોપચાર પૂજ કરી.

જીવ—મોઢા ઉપર લાતો મારી.

રંગજો—એ માંદૂ એજ લાગનું હતું.

જીવ—મને મા બહેન સામી ગાળો. રીધાનો તો પારજ રા-
ખ્યો નહિ.

રંગજો—એતો દેવખાઈએ વીવામાં ફટાણાં થોડાં ગાવાં હશે, તે
સીપાઈઓએ પૂરાં કર્યાં.

જીવ—મને જીવતાં નરકના કુંડનો અનુભવ થયો.

દેવખા—અરરર, મારા પીટયા સીપાઈઓ મહા જીલમી.

રંગજો—સીપાઈઓ કાંઈ જીલમી નથી, મિથ્યાભિમાન મહા
જીલમીછે, એમ જાણવું.

જીવ—મને પ્રતક્ષ કાળા જમના દૂત જેવા લાગ્યા. તોપણ હું
તેઓનો વાંક કાઢતો નથી. કેવળ માત્ર મિથ્યાભિમાનનો
જ હું વાંક કાઢું.

રંગજો—હવે સમજ્યો ?

જીવ—જે કોઈ મિથ્યાભિમાન ધરશે. તેને પરમેશ્વર છોતે દેહે,
અથવા નરકમાં આવી પીડા ભોગવાવશે.

રંગભો—અલખત.

૭૫—એવો મેં નિશ્ચય કર્યો.

પ્રવેશ ૨ જી.

સોમનાથ વૈદને તેડીને આવે છે.

રંગના—આવો વૈદરાજ, વૈદને ખેસવાને પાટલો લાવો પાટલો.

રંગભો—(ખે પાટલા લઈને) લોને કહેાતો આ એક પાટલો વૈદને ખેસવા, અને આ બીજો વૈદના માથા ઉપર મુકું.

વૈદ—(નાડ, તથા શરીર તપાસેછે)

રંગના—નાડ જોવાથી પીડાની ખબર પડતી હશે કે?

વૈદ—અરે અમારો બાપ, પેશવા શરકારના વૈદ કહેવાતા હતા.
તે નાડ જોઈને આથેલું ધાન વરતી આપતા હતા.

રંગના—કોઈવારે આથેલું વરતીને કહેલું અરે?

વૈદ—એકવાર શેલુકરે અમારા બાપની પરીક્ષા જોવા સારા બો-
લાવીને કહ્યું કે અમારી સ્ત્રી માંદી થઈ છે. પણ તે
ઓત્રલમાં રહેછે, તેથી કોઈ પુરૂષને મોઢું, કે હાથ દે-
ખાડવાની ના કહેછે, મોટે કેમ કરવું?

રંગના—પછી વૈદ શું કહ્યું?

વૈદ—કહ્યું કે બાઈને હાથે દોરી બાંધીને તે દોરી મારો હાથમાં
આપો.

રંગના—પછી?

વૈદ—પછી એક બિલાડીને પગે દોરી બાંધીને વૈદના હાથમાં આપી.

રંગના—વૈદે શું કર્યું?

વૈદ—દોરી જોઇને નાડીની પરીક્ષા કરી, ને, તરત કર્યું કે આજ આ બાઇએ ઊંદરનું માંસ ખાધું છે.

રંગના—ગર્ભને ઘેર ગર્ભી આવ્યા, આવ્યા ગર્ભીજી; ખારહાયનું ચીભડું, ને તેરહાયનું બી.

દેવના—વૈદરાજ, જીવરામભટ્ટને બોધરસોને હજાર બરીશું? કે આવળ બાંધીશું?

રંગના—વાહ, તમેજી ઓપડ બાણુતાં હતાં, તારે વળી વૈદનું શું કામ હતું?

વૈદ—બહુ અમુકમાર વાગેલો છે, માટે *નગરશેઠને ત્યાંથી મુ-મઠ લાવીને થોડીક પાચ્છોતો ઠીક.

સોમના—મુમઠશેની થતી હશે?

વૈદ—એવું સાંભળ્યું છે કે શરીરે સાળો, અને તાળો માણસ હોય, તેને પકડી જઈને, અથવા વેચાતો લઈને, એક બે મહિના સુધીનો ખૂબ મિષ્ટાન્ન તથા મગાલા ખવરાવીને શરીરે વધારે પુષ્ટ કરીને, પછી તેને મધની ભરેલી કો-ઠીમાં નાંખેછે; અને બે ત્રણ મહિના રહેવા દઈને, તેનું માંસ ને મધ કાઢવેછે, તેની †મુંમઠ થાય છે, તે બહુ પ્રશ્નિ કારક હોયછે; માટે મોટા સાહુકારો ઘરમાં રાખેછે.

*જ્યાં આ નાટક થતું હોય, ત્યાંના નગરશેઠનું નામ લેવું.
†એતો ગપ છે. મુંમઠ શેઠમાં પણ મુમઠ થાયછે. તે રાજ,

રંગભા—તારે આ વૈદરાજને પકડી જાયતો તેની સાતઆઠ મણ

મુંમઠ થાય, કેમકે તે શરીરે ખૂબ જાડા છે.

દેવબા—વૈદરાજ, એના અહ કેવા છે? તે જુઓને.

વૈદ—(ટીપાણું કાઢેછે)

રંગભા—વળી ટીપાણું પણ રાખોછો કે?

વૈદ—વૈદને બધુએ જોઈએ. અને ખરેખરી તો ઇષ્ટકૃપાસના જો-
ઈએ. તે હોય તો ચુલામાંની રાખનુ પડીકું બાંધીને આપે
પણ ગમે તેવો રોગ હોય તે મટી જાય.

દેવબા—તમારે ક્રિયા ઇષ્ટની સાધના છે?

રંગભા—પૈસાદેવની.

વૈદ—આજ કળિજીગમાં જેમ જ્યોતિષ અને વૈદક સ્થૂળ મડી
ગયાં છે, તેમ મંત્રશાસ્ત્રપણ સ્થૂળ પડી ગયાં છે. અને
જેમ વૈદકમાં રેચ, અને જ્યોતિષમાં ગ્રહણ, એ બેજ
આજ સાચાં પડેછે, તે શિવાય વૈદકનુ કે જ્યોતિષનુ ક-
ળિજીગમાં કર્યું સાચું પડતું નથી. તેમજ “કલોચ્છી
વિનાયકો કળિજીગમાં ચંડી, કે ગણપતિ, એ બેજ
ઇષ્ટ કૃષ્ણેછે. બીજા દેવોમાં હવે જીવ રહ્યો નથી, માટે
આમારે ચંડીની ઉપાસના છે, તેના પ્રતાપથી રળી આ-
ઈએ છીએ. અને કોયલાની કાળી રાખ, લાકડાંની બોળી

બીલામાં, માણસના માથાના વાળ, કસ્તૂરી, અને અંખર વગેરે
તેલમાં રાંધે છે. માર વાગ્યા ઉપર, મુંમઠ વાલ જે ધીમાં કકડા-
વીને લુગડે ગળીને પાયછે. ને ધીમાં ઓગળી જાયછે. અમદા-
વાદમાં પણ થાયછે.

રાખ તથા છાણાની રાખ, એ ત્રણે રાખમાં મીઠું ને
અજમો વાટી લુગડે ચાળીને જુદી જુદી ડાબળીઓ
બરી મુકીએ છેએ. અથવા ગોળીઓ ફરીએ છેએ. તેનાં
નામ, મદનસ્તંભની, વજ્રપાચની, જ્વરાકુશ એવાં એવાં
પાડીએ છીએ. તેથી રોગી સાજા થાયછે. અને આપણને
જય અંખાના પ્રતાપથી મળે છે,

રંગલો—તારે વૈદક શાસ્ત્ર તો બધું જુઠું કે?

વૈદ—જો સાચું પડતું હોય તો વૈદકમાં તો સોનું ખનાવાની કિ-
યા પણ લખેલી છે.

રંગલો—સોનું ખનવું હોય, તારે તો વૈદનાં ઘરે સોનાનાં થાયજ
તો? પછી શું કરવા કોઈની નાડ ઝાલવા જાય?

દેવમા—હવે જુએને, આને કેટલા દહાડાની કડણ દશાછે.

વૈદ—(મેખ વરખ ગણીને) ચૌદશ, અમાંસ, ને પડવે, એ ત્રણ
દહાડા જાય તો પછી કાંઈ ફીકર નથી.

રંગલો—એતો સડ જાણે છે કે આ ત્રણ દહાડા જીવનાર નથી

દેવમા—તમે કાંઈ ઓષડ આપોને?

વૈદ—આજ બુધવાર છે, બુધે ખેવડાય, મારે આજ ઓષડ
અપાય નહિ.

દેવમા—હવે એટલું કહોને? કે- આખરે રૂપાનો રૂપો છે કે
તાંખાનો?

જીવ—(આંખ ધરડાય છે)

વૈદ—ખરેખર કહેતાં તો મારી જીભ કેમ ઉપડે!

દેવમા—હવે શું છે? જે થવાકાળે હતું તે થયું. તેમાં તમે શું કરો? ને અમે પણ શું કરીએ?

વૈદ—ધાસ થયોછે, અને આંખ ધરાડાય છે, હવે તો બાઈની ચુંનડીએ સત હોય તો બચે. અંબાજીની બાધા રાખે. અને જ્યાં સુધી જગારે જવાબ દઈ શકે ત્યાં સુધીમાં કાંઈ પુછ્યું ગાછ્યું હોય તે પુછી લો. અને દાનપુન્ય કરવું હોય તે કરો. હવે ઓપડની વાત જવાદો.

રંગના—વૈદરાજ ખરું કહેછે; હવે તો એજ કરવું,

દેવમા—જો જીવરામભટ સાજ થશે, તો હું અણવાણ પગે માલીને અંબાજીની જત્રા કરીશ. અને આજથી ત્યાં સુધી કાંચળી નહિ પહેરું.

રંગલો—પણ મને જમાડજો.

દેવમા—વૈદરાજ, જુઓને આજ શી તથ છે?

વૈદ—(ટીપાણું નોંધતે) જીવરામભટ પુણ્યશાળી તો ખરા.

દેવમા—કેમ વાર?

રંગલો—તે વિના કાચી કેદનુ સુખ ક્યાંથી મળે!

વૈદ—આજ એકાદફી નો પવિત્ર દહાડો છે. આજ વૈકુંઠના દરવાજા ઉઘાડા રહેછે, માટે આજ જે મરે, તે પાંશરો વૈકુંઠમાં જાય.

રંગલો—આવા મિથ્યાભિમાની, અને ઠગ વૈકુંઠમાં ન જાય, તો પછો ખીજા કોણ જશે?

વૈદ—પણ એક કહેવાનું છે.

દેવ—વળી શું કહેવાનું છે?

વૈદ—આજ પંચક છે. માટે જો પંચકમાં એક મરે તો, તે મહિનામાં બીજાં ચાર જરૂર મરે. તેમાં પહેલું ધનિષ્ઠા ધર પંચક કહેવાય, તેમાં કોઈ મરે તો તેના ધરનાંચીજ બીજાં ચાર મરે, અને બીજું શતામિષા મહેસા પંચક. ત્રીજું પૂર્વા માદ્રપદ સગા પંચક. ચોથું ઉત્તરા માદ્રપદ નાન પંચક. અને પાંચમું રેવતી ગામ પંચક કહેવાય.

દેવબા—ત્યારે આજ કેટલામું પંચક છે?

વૈદ—આજ ચોથું નાન પંચક છે, માટે તમારી નાતમાંથી બીજાં ૪ મરશે.

રંગજી—ઠીક થયું. અકેકા પછવાડે ત્રણ ત્રણ દહાડા જમવાનું હશે, તો પણ મારા જીવાને પંદર દહાડા સુધી મિષ્ટાન્ન ચાલશે.

દેવબા—(ધુસે) તને વારે વારે જમવાનું બહુ સાંભરે છે. નહાની બાળક છોડીને રંડાપો આવશે તેનો તો વિચાર કર તો નથી.

રંગજી—મને તો જમવાનું કાંઈ સાંભરતું નથી. પણ નાતની બાઈડીએ પાણી ભરવા જતાં વાતો કરતી હતી. તેમાં એક જણીએ કહ્યું કે—અરે—હમણાં તો નાતમાં જમવાનું ક્યાંઈ ઠરતું નથી. ત્યારે બીજીએ કહ્યું કે હવે જમવાનાં ઠરશે; કેમકે જીવરામભટ્ટ મરવા પડ્યા છે.

દેવના—વૈદરાજ, પંચકમાં મરે તેની કાંઈ ક્રિયા કરવી પડે કે?

વૈદ—હા, દર્ભનાં પુતળાં પાંચ કરીને તે મરદા સાથે બાળવાં જોઈએ, ને. કેટલી એક નાતોમાંતો પાંચ હાંધ્યાં ફોડવાનો આમ છે એટલી શાંતિ કરે તો બીજા ૪ મરે નહિ.

દેવના—(રગના ને) તે બધું થતું હોય તેમ સંભારીને કરજો હો? નહિ તો એતો આપણે માથે ભાર.

રગના—એતો થુકલ આવશે, તે સંભારીને બધી ક્રિયા કરાવશે.

વૈદ—હવે મને રજા આપો. કેમ કે કદાપિ મરી જાય, તો મારાં લુગડાં અબડાય.

રગના—પધારોજી, તસદી માફ કરજો. (વૈદ જાયછે)

સોમના—જીવરામભટ હવે કોઈ કહેાજો?

જીવ—મારા બે હજાર રૂપૈયા *વ્રજબુખણ દામોદરની દોકા-
ને જમે છે.

રંગજી—વ્રજબુખણ દામોદરનો કોઈ ગુમાસ્તો આટલામાં છે કે? કેમ આ ખરીવાત છે કે? હા, કે ના, કહેવી હોય તે અત્યારે કહેજો, નહિ તો જીવરામભટ મસાણમાં જશે, પછી કાલે સવારમાં રૂપૈયા બે હજાર રોકડા ગણી આપવા પડશે.

જીવ—સો રૂપૈયાનાં પુશ્તકો મારા ધરમાં છે. તમારી બહેન

*જ્યાં આ નાટક થતું હોય ત્યાંના સાહુકારનું, કે સભા-
માં બેઠા હોય તે સાહુકારનું નામ લેવું.

હાની ઉમેરનીછે, માટે તેને હમેશાં તમારે ઘેર રાખજો.

રંગજો—પુનર્વિવાહ કરશે તો શી ફીકર છે?

જીવ—મારૂં ઘર તથા સામાન વેચીને, તે રૂપૈઆ તમારી બહેનના નામના સારે ઠેકાણે જન્મે કરાવજો, તેના વ્યાજમાંથી તેનું ચુજરાન ચાલશે.

દેવબા—તમારો જીવ કશામાં રાખશો નહિ. તમારી પાછળ ગોદાન, પદ, ઉમામાહેશ્વર વગેરે આપીશું; તમારા જીવને સદ્ગતિ કરજો.

રંગનાથ—તમારી ઉત્તર ક્રિયામાં ચોખ્ખું તેડીને જમાડીશું, દક્ષણ આપીશું, એમાં પાંચસે કે સાતસે રૂપૈઆ વાવરીશું.

રંગજો—આટલું કમાઈને ખીચારો મુકી જાયછે, ત્યારે તેના નિમિત્ત ધર્માદા ખાતામાં કાઈ આપવાનું કહેતે?

રંગના—આ નાતો જમાડીશું તે ધર્માદા કે શું કહેવાય?

રંગજો—(મશાકચીને) મારો બાપ મરે ત્યારે હું તને જમાડીશ, અને તારો બાપ મરે ત્યારે તું મને જમાડજો; એવા ઠરાવથી એક બીજાને જમાડીએ તે ધર્માદા કહેવાયકે?

દેવબા—(જીવને) તમારી કેડે સગ્યાનું દાન કરીશું તે તમે ધર્મરાજ પાસેથી માગીલો.

રંગજો—અને તમારી કેડે ખાસડાનું દાન કરશે, માટે જમરાજ પાસેથી ખાસડાં પણ માગી લેજો; માગ્યા વિના આપે

કે નજ આપે.

જીવ—મોખાં જમાડવાને બદલે હું કહું તે કરો. તો મારો

જીવ ગતે જાય.

રગના—તમે કહેા તે કરીશું.

જીવ—જે ઠેકાણે મારા શરીરને અગ્નિદાહ કરો, તે ઠેકાણે મારો મરણસ્તંભ ચણાવો. તેમાં એક આરસના પથરામાં, હું કહું તે બાર દોહરા કોતરાવવા. તથા કાગળોમાં છપાવીને ગામોગામ પહોંચાડવા. કે જેથી સહના જાણવામાં આવેકે—જીવરામભટ્ટનો જીવ મિથ્યાભિમાનથી ગયો છે.

રગનાથ—વાર, તે દોહરા લખાવો, તમારા કક્ષા પ્રમાણે કરીશું.

જીવ—(દોહરા લખાવેછે, રગનાથભટ્ટ લખેછે, પછી વાંચી સંભળાવે છે, તે નીચે મુજબ)

દોહરા.

માણસને અભિમાનથી, મલે ન કદિયે માન;

હલટું અપમાનજ મલે, નકી ઠરે નાદાન. ૭૧

અભિમાને દુઃખ ઉપજે, અભિમાને જશ જાય;

મિથ્યા અભિમાને કદી, જીવમું જોત્તમ ધાય. ૭૨

અરે વૃથા અભિમાનમાં, કક્ષો મલે નહિમાલ;

મુજ જેવા આ મુલકમાં, હીણા યાશે હાલ. ૭૩

- भा मिथ्या अभिमानछे, खरीज उंडी खाड;
 पडे, तेहना पंडनां, हरेक भागे हाड. ७४
- अरे वृथा अभिमानथो, सरे न एके अर्थ;
 धाय मनुषमां मशकरी, उपजे अधिक अनर्थ. ७५
- उपजे नहि अभिमान थो, अमृत तणो उघाड;
 अरे वृथा अभिमान तो, झेर नणुं छे झाड. ७६
- स्वाद नथो सद्गंध नथि, नथिरे पुष्प पराम;
 अरे वृथा अभिमान तो, कहिये काळो नाग. ७७
- अभिमानोने अंतरे, स्वपने पण नहि सूख;
 धाय वृथा अभिमानथो, दावानल सम दुःख. ७८
- बहुधा उपजे बळतरा, अंगोअंग अथाग;
 अरे वृथा अभिमानछे, अद्भुत बळती आग. ७९
- मानो जो माहं कहूं, कहूं ते धरजो कान;
 धरि नर-तन धरशो नहीं, मनमिथ्या अभिमान. ८०
- कहुंछुं हुं अनुभवकरी, खरेखरी वळि वात;
 उपजे छे अभिमानथो, वडिये वडिये घात. ८१
- मित्र नथो अभिमान गूण, एतो उग्र अरोव;
 मिथ्याअभिमाने गयो, जीवरामनो जीव. ८२

(૧૩૦)

પડતો પડ્યો.

હાસ્ય રસના નાટકમાં ખરેખરો મરણનો ચિતાર ખતા-
વ્યથી, છેક રસ બદલાઈ જાય માટે તે ખતાવ્યો નહિ.

નાટક સમાપ્ત વિષે.

સૂત્રધાર—અરે સભા સતો. મિથ્યાભિમાનથી કોઈ વખતે કેવું
સંકટ આવી પડે છે? તે વાત સારી પહે આપના
ધ્યાનમાં ઉતરી હશે. માટે હવે એ વિષે વધારે કહે-
વાનું કોઈ બાકી રહ્યું નથી.

હવે જે ગૃહસ્થે પરોપકાર વાસ્તે આ નાટકનું પુસ્તક ગુજ-
રાત વરનાક્યુલર સોસાયટીની મારફતે, ધનામ આપોને રચા-
વેલું છે, તે ગૃહસ્થનું પવિત્ર નામ આ ડેકાણે આપણે સંભા-
રવું જોઈએ.

શાર્દૂલ વિકીરિતવૃત્ત.

માઝગા માવિરુ માટિયા જન મલા, કોહે વસે કચ્છમાં,
ત્યાં ગોવિંદજી ધર્મશી ગુણ-નિધિ, છે માંડવિ સ્વચ્છમાં;
જેળે નાટકની રસીક રચના, રુહી રચાવી નવી;
તેનુ-તેમ સમાસદો સકલનું, કહ્યાળ વાંછે કવિ. ૮૩
સમાપન વર્ષ- દોહરો.

શાસ્ત્ર મુજા ને માંકિ મૂ, સંવતની શરૂવાત,
પુસ્તક આ પુરુ કર્યું, પ્રવોધિની દિનપ્રાત—

નાટક રચનારનું, કે રચાવનારનું નામ પ્રસિદ્ધ કરે નહિ તે
કૃતધ્વી કહેવાય. વેદના મંત્રનો પણ વિનિયોગ કરતાં, તે મંત્રના
રૂપિ, હંદ, અને દેવતા કહેવા પડેછે, *કાર્તિક શુદ્ધ ૧૧.

પછી સર્વે સભાસદોએ સાબાશ, સાબાશ કહીને હર્ષની
તાળીએ બજાવી.

અને સભા બરબાશ થઈ.

